

Haneffî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzim el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadisçiliği

Hüseyn Kahraman

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı

Bursa/Türkiye

huskahraman@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-1345-4429>

Öz: Haneffî silsilenin en az tanınan ve haklarında en az araştırma yapılan âlimleri üçüncü tabakaya mensuptur. Bu dönem âlimlerinden biri de kısaca “Ebû Hâzim el-Kâdî” şeklinde tanınan Abdülhamîd b. Abdülazîz es-Sekûnî’dir (197-292/812-905). Yaşadığı dönemde Irak Haneffiliğinin imamet ve riyâsetini başarıyla temsil etmiştir. Nitekim Haneffî fıkıh kitaplarında gerek mezhep içi gerekse mezhepler arası tartışmalar bağlamında ona sıkça atıflar yapılır. Ayrıca o da ekolünün ilk ve kurucu isimlerine zaman zaman itirazlar yöneltir. Bütün bunlar Ebû Hâzim’in Haneffiye içindeki konumunu ispatlayan delillerdir. Fıkıh alanındaki bu yetkinliği sebebiyle henüz genç yaşlarda kadılık makamına getirilmiştir. Ebû Hâzim, hem ilmi bakış açısı hem de kadılık görevi sayesinde diğer mezhepler karşısında Haneffiye’yi başarıyla temsil edip savunmuştur. Muhaliflerinin, başta Mâlikîler olmak üzere ehl-i hadis düşüncesine sahip olduğu dikkate alındığında Ebû Hâzim’in bu temsil ve savunma çabasının büyük oranda hadis/rivayet bağlamında olduğu akla gelecektir. Makalede Ebû Hâzim’in Haneffî fıkıhındaki yeri ve özellikle onun hadisçilik yönü üzerinde durulmaktadır. Başka ilim dalında meşhur olmuş bir âlimin hadisçi yönünün değerlendirilmesinde birinci adım onun ders aldığı muhaddisler ile kendisinden nakilde bulunan öğrencilerin tespiti olacaktır. Bu isimlerin Hadis ilmiyle bağlantısı ve muhaddisler tarafından değerlendirilme şekli söz konusu âlim hakkında da fikir verecektir. İkinci olarak da naklettiği bilgisine sahip olduğumuz rivayetlerin Hadis ilmi kurallarına göre taşıdığı değere bakmak gerekecektir. Zira hadis naklinde özellikle muhaddislerin dikkat ettiği bazı hususlar bulunur. Bu açılardan bakıldığında Ebû Hâzim’in oldukça ciddi bir hadis bilgisine sahip olduğunu söylemek gerekecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ebû Hâzim, Irak, Haneffî Mezhebi, Fıkıh.

Geliş Tarihi/Received Date: 21.03.2020

Kabul Tarihi/Accepted Date: 30.04.2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Citation: Kahraman, Hüseyin. “Haneffî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzim el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadisçiliği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 1-44.

A Least Known Scholar of Ḥanafī School: Abū Ḥāzīm al-Qāḏī (d. 292/905) and His Speciality in Ḥadīth

Abstract: The least known and least researched scholars of Ḥanafī sequence belong to the third generation. One of the scholars of this period is ‘Abd al-Ḥamīd ibn ‘Abd al-‘Azīz al-Sakūnī, briefly known as “Abū Ḥāzīm al-Qāḏī” (197-292/812-905). During his lifetime, he successfully represented the leadership of the Iraqian Ḥanafism. Due to his competence in Islamic jurisprudence (*fiqh*), he was appointed as a judge (*qāḏī*) at a young age. Abū Ḥāzīm successfully represented and defended the Ḥanafism against other sects thanks to both his scientific perspective and judicial duty. Considering that his opponents belongs to the school of *al-ḥadīth* especially the Mālikis, it will be considered that this representation and defense effort of Abū Ḥāzīm is in the context of ḥadīth /narration. The article focuses on the place of Abū Ḥāzīm in the Ḥanafī jurisprudence and especially his ḥadīth. The first step in evaluating a scholar as a muḥaddīth who has become famous in another branch of science will be to identify the students who have taken lesson from him and the students who have been narrated from him. The connection of his field of specialization with the science of ḥadīth and the way they are evaluated by the scholars will give an idea about the scholar in question. Secondly, it will be necessary to look at the value of the narrations which are transmitted from him according to the rules of ḥadīth science. From this point of view, it will be necessary to say that Abū Ḥāzīm has a very serious ḥadīth knowledge.

Keywords: Ḥadīth, Abū Ḥāzīm, Iraq, Ḥanafī school, Fiqh (Islamic Jurisprudence).

Özet

Mezhepler, kurucularının ve müntesiplerinin dine bakışını temsil eden önemli yapılarıdır. Bir mezhebin kuruluş sürecinde tesis edilen özgün değerlendirme sistemi, hoca-talebe ilişkisi içinde sonraki nesillere aktarılır. Bu intikal geleneğinin en başarılı ve kalıcı şekilde uygulandığı mezhep muhtemelen Hanefiliktir. Bu yapının şekillenmesine katkı veren veya bunu nakleden isimler, mezhebin vücut bulmasından bir-iki asır sonra müstakil eserlerde bir araya toplanıp tanıtılmaya başlanmıştır. Bu isimlerden bir kısmı ise tek başına ilmî araştırmalara konu olmuştur. Ebû Hanîfe’ye (öl. 150/767) ilaveten ilk tabaka içinde addedebileceğimiz İmam Züfer (öl. 158/775), Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed eş-Şeybânî (öl. 189/805); ikinci tabakadan İsâ b. Ebân (öl. 221/836), dördüncü tabakadan Tahâvî (öl. 321/933) ve Kerhî (öl. 340/952) haklarında en çok ilmî araştırma yapılan isimlerdir. Buna mukabil ikinci ve dördüncü nesil birleştiren üçüncü tabaka âlimleri oldukça az tanınır. Hakkında az şey bilinen bu tabaka âlimlerinden biri de Ebû Ḥāzīm el-Kâdî şeklindeki künye ve sıfatıyla meşhur olan Abdülhamîd b. Abdülazîz es-Sekûnî’dir (197-292/812-905).

“Hanefîlerin büyük imamlarından biri” ve “Hanefî riyâsetini Kerhî’den önce temsil eden kişi şeklinde tanımlanan Ebû Ḥāzīm, 3./9. asırda Bağdat’ta yaşamıştır. Bu dönemin Bağdat’ı, hem tarih hem de coğrafya itibarıyla, bütün bir İslâm tarihi içinde en zor ve karışık sahnelerden birine ev sahipliği yapmıştır. Nitekim bu tarihlerde Bağ-

dat, Ehl-i beyt mensubu kişilerin veya onları siyasî amaçlarına alet edinenlerin giriştiği Abbâsîler karşıtı isyanların ağırlığını yakinen hissetmiştir. Buna siyaset üzerindeki etkileri artık iyice hissedilmeye başlayan Türk unsurların faaliyetleri de eklenebilir. Bu dönemde ilmî ortamı şekillendiren temel unsur ise Hanevîlerin diğer mezhep mensuplarıyla özellikle de Mâlikîlerle çekişmesidir.

Fitraten sahip olduğu üstün zekâsı, güçlü hafızası, hesap işlerindeki kabiliyeti, karmaşık vakalar hakkında hüküm vermedeki mahareti ile akranları arasında kısa sürede temayüz eden Ebû Hâzim, bu özelliklerine ilim öğrenme çabasını da ekleyerek Ebû Hanîfe ve ashabının fıkıh konusunda zamanının en üstünleri seviyesine yükselmiş, bu alanda hocalarını bile geride bırakacak bir birikime ulaşmıştır. Bu birikimi sayesinde Ebû Hâzim bir taraftan mensubu bulunduğu mezhebin doğru tanınip sonraki nesillere intikaline çaba harcarken diğer taraftan da onu çeşitli hücumlara karşı savunmak durumunda kalmıştır. Bu savunma çabası büyük oranda o dönemin hadis/rivayet eksenli ilmî bakış açısına karşıdır. Ehl-i hadisin önemli temsilcilerinden olan Mâlikî ilim adamı İsmail b. İshâk'ın önce Bağdat'ın doğu yakası kadılığına atanması, sonra buna şehrin batı yakası kadılığının eklenmesi Irak bölgesinde Hanevîlik üzerinde oldukça olumsuz etkilere sebep olmuştur. Zira kadı İsmail, hem fıkıh alanındaki yetkinliği ve bu bilgisini aktardığı eserleri hem de siyasî güce istinat etmesi sebebiyle Hanevîyye'nin temsil ettiği akıl merkezli fıkıh görüşünü baskı altına almaya çalışmıştır.

Kadı İsmail'in 282/895 yılındaki ölümü üzerine Ebû Hâzim'in önce Kûfe, ardından da Bağdat'ın doğu yakası kadılığına tayin edilmesi (283/896) işte böyle bir ortamda gerçekleşmiştir. Bu ortamın hadis ve rivayet konusunda ortaya koyduğu hassasiyet ve beklentinin, onun üzerinde önemli bir baskı oluşturacağına şüphe yoktur. Esasen bu dönem hadis ilminin pek çok branşında orijinal eserlerin telif edildiği ve bundan dolayı bu alanın en verimli çağı kabul edildiği bir zaman dilimidir. Bu imkânı iyi değerlendirdiği anlaşılan Ebû Hâzim, yaşadığı dönemin en tanınmış hadis âlimlerinden ders almıştır. Onun hadis dinlediği hocaları aynı zamanda Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eser müelliflerinin de ders aldığı isimlerdir. Bu durum, Ebû Hâzim'in fıkıh sisteminde hadisin işgal ettiği yer bağlamında ciddi beklentiler oluşturabilir. Bununla birlikte onun hadisçilik yönünü doğru şekilde değerlendirmeye vesile olacak malzeme oldukça sınırlıdır. Zira o öncelikle, biyografi yazarlarının da işaret ettiği üzere, oldukça az sayıda hadis nakletmiştir. Ancak bu durum onun, fikhî meselelerde hadise başvurmadığı anlamına kesinlikle gelmeyecek aksine meslekten kaynaklanan bir farka işaret edecektir. Buna göre meslek itibarıyla Ebû Hâzim hakkında yapılacak ilk tespit onun bir hadisçi değil fikhî olduğudur. Bu neticeye farklı birtakım ipuçlarından ulaşabilmek mümkündür.

Biyografisinde verilen bilgilerden ve naklettiği hadislerdeki isimlerin çeşitliliğinden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hâzim'in ders aldığı hadisçi âlim sayısı oldukça azdır. Aynı veriler ondan hadis nakleden öğrenci sayısının da oldukça az olduğunu göstermek-

tedir. Kaldı ki bu az sayıdaki öğrencileri de kadı vasfıyla anılmakta olup bir-ikisi dışında hadis talebiyle meşhur isimler de değıllerdir. Bu durum öğrencilerinin Ebû Hâzim'den, fıkıh dersleri çerçevesinde öğrendikleri hadislerle delâlet edebilir. İlmî mesaisinin hemen tamamını Bağdat'ta geçirmiş olması, hadis elde etme yolculuklarına çıkmadığını gösterir ki bu da onun hadisçilik yönü hakkında fikir verebilir. Kitapları arasında doğrudan hadise yönelik bir çalışmanın bulunmaması ve ayrıca naklettiği bilgisine ulaştığımız hadislerin tamamının fikhî meselelere yönelik oluşu da onun meslek itibariyle hadise değil fıkha yöneldiğini göstermektedir. Ebû Hâzim'in naklettiği rivayetlerde, aynı hadisi aynı hocadan nakleden hadisçi âlimlere göre bazı farklar bulunması da onun fıkıhçı karakterine işaret etmektedir. Zira bir rivayetin sened ve metni ile ilgili ayrıntıları mümkün olduğu oranda korumaya çalışanlar hadisçilerdir. Ebû Hâzim'in bu tavrı, bir hadisi rivayet etmek için değil fikhî bir meseleyi çözüme kavuşturma bağlamında zikrettiğini gösterir ki muhteva ve sonuç odaklı fıkıhçı tarzına işaret eden bir başka husustur.

Bütün bunlara rağmen naklettiği çoğu isnadlı olan hadisler ve bunları nakil esnasında kullandığı lafızlar, göstermektedir ki o, aynı zamanda ciddi bir hadis formasyonuna da sahiptir. Meslek itibariyle bir fıkıhçı olmasına ve özellikle de ehl-i re'ye mensup olmasına rağmen böyle bir hadis formasyonu nasıl izah edilecektir? Bize göre bu durum onun yaşadığı dönemde, ehl-i re'yi temsil eden Hanefî ve fıkıh alanında onlara mensup olan Mutezilî geleneğe gösterilen tepki ile ilişkilendirilebilir durumdadır. Buna göre Ebû Hâzim, ilmî alanda rakipleri konumunda olan ehl-i hadis mensubu âlimlere, bizzat kendilerinin usulü ile cevap vermeye çalışmış olmalıdır.

Summary

Sects are important structures that represent the view of their founders and followers to religion. The original evaluation system established in the establishment process of a sect is transferred to the next generations in relation to the teacher-demand relationship. The most successful sect in applying this tradition of transmission in a permanent way is probably Hanafism. The names that contributed or shaped this structure began to be gathered and promoted in detached works one or two centuries after the formation of the sect. Some of these names were subject to scientific research alone. In addition to Abû Hanîfa (d. 150/767), Imam Zufar (d. 158/775), Abû Yûsuf (d. 182/798) and Imam Moḥammad al-Shaybânî (d. 189/805); From the second generation, 'Îsâ b. Abân (d. 221/836), al-Ṭahâwî (d. 321/933) and al-Karkhî (d. 340/952) from the fourth generation are the names that have been mostly researched. In contrast, the third-tier scholars, combining the second and fourth generations, are little known. One of these less-known scholars is 'Abd al-Ḥamid b. 'Abd al-'Azîz al-Sakûnî who was famous as Abû Ḥâzim al-Qâdî (197-292 / 812-905).

Abû Ḥâzim, who was defined as "one of the great imams of Hanafis" and "the person who represented the Hanafî theory before Karkhî" lived in Baghdad in the 3rd/9th century. Baghdad of this period hosted one of the most difficult and complicated

scenes in a whole Islamic history, both in terms of history and geography. As a matter of fact, during these dates, Baghdad felt the weight of the anti-Abbasid revolts against those who were members of the Ahl al-Bayt or those who adopted them for their political purposes. The activities of Turkish elements, whose effects on politics have started to be felt, can be added to this. The main factor shaping the scientific environment in this period is the conflict of Ḥanafis with other members of the sect, especially Mālikis.

With his superior intelligence, strong memory, ability in accountability, his skill in making judgments about complex cases, Abū Ḥâzim has risen to the highest level of his jurisprudence in the field of Abu Hanifa and his companions has reached an accumulation that will leave even his teachers behind. Thanks to this accumulation, Abū Ḥâzim had to defend him against various attacks while on the one hand he was trying to recognize the denomination he belonged to and transfer it to the next generations. This defense effort is largely against the scientific perspective based on the ḥadith/narration of that period. In this period, one of the most important representatives of the people of the ḥadith is Ismā'îl b. Ishâq. He was appointed as the eastern and western part of Baghdad. This situation caused quite negative effects on Ḥanafism in Iraq region. Because he tried to suppress the view of the mind-centered fiqh represented by Ḥanafî school because of his competence in the field of fiqh and his works that he conveyed this knowledge as well as his political power.

Upon the death of Qādî Ismā'îl in 282/895, Abū Ḥâzim was appointed first to the Kufa and then to the east side of Baghdad (283/896) in such an environment. There is no doubt that the sensitivity and expectation of this environment regarding the ḥadith and narration created an important pressure on him. In fact, this period is a time period in which the original works are composed in many branches of ḥadith science and therefore accepted as the most productive age of this field. It was understood that he benefited from this opportunity, and Abū Ḥâzim took lessons from the most famous ḥadith scholars of his time. The teachers, who he listened ḥadith from, are also the names of the authors of the works that constitute Kutub al-sitta (Six famous ḥadith books). This situation may create serious expectations in the context of the place where the ḥadith occupies in the judicial system of Abū Ḥâzim. However, the material that will enable us to evaluate its ḥadith aspect correctly is very limited. Because, as it is pointed out by the biographers, he transmitted very few ḥadiths. However, this will not necessarily mean that he does not resort to ḥadiths in legal issues, it will point, however, to a difference which arises from his profession. According to this, the first determination to be made about Abū Ḥâzim is that he is not a muḥaddith, but a faqîh. It is possible to reach this result from different tooltips.

It is understood from the information given in his biography and the diversity of the names in the ḥadiths that he transmitted, that the number of ḥadith scholars who were taught by Abū Ḥâzim is very low. The same data show that the number of students transmitting ḥadiths from him is very few. Besides, these few students are

also referred to as judge (qāḍī) and besides one or two, they are not famous names for demanding ḥadīths. This situation may indicate that the students had learned from Abū Ḥāzīm within the framework of Islamic jurisprudence lessons. The fact that he wrote almost all of his scientific works in Baghdad shows that he did not go on journeys to obtain ḥadīth, which may give an idea about his speciality in ḥadīth. In addition, there is no direct ḥadīth study among his Books, and all of the ḥadīths that we have reached the knowledge of are narrated for fiqh issues. This situation shows that he is oriented towards jurisprudence rather than ḥadīth. In addition, there are some differences in the narrations narrated by Abū Ḥāzīm according to the ḥadīth scholars who transfer the same ḥadīth from the same teacher. This situation points to his judicial character. Because those who try to preserve the details of the text and the text of a narration as much as possible are ḥadīth scholars. This attitude of Abū Ḥāzīm shows that he does not mention a ḥadīth, but in the context of resolving a legal issue. This attitude is another point that points to the content and result oriented adjudication style.

Despite all this, the ḥadīths he transmits and the words he uses during narration show that he also has a serious hadith formation. How will such a hadith formation be explained, although he is a faqīh and especially embraces a rational method in jurisprudence? In our opinion, this situation can be associated with the reaction of Ḥanafī, who represented the rational method in fiqh and Mu'tazilī tradition that belonged to them in the legal area. Accordingly, Abū Ḥāzīm must have tried to respond to scholars who are members of the People of the Ḥadīth, who are his rivals in the scientific field, in their own way.

Giriş

Mezhepler belli ilim muhitlerinde, yeterli formasyona ulaşmış seçkin isimler tarafından, muayyen bir sistem dâhilinde üretilen düşünceler, amel tarzları ve âdetlerin/geleneklerin tamamını ifade eden bütüncül ve büyük yapılardır. Bu vasfıyla mezheplerin, müntesiplerinin inanç veya amel açısından din anlayışını temsil eden birer sistem olduğu söylenebilir. Böylesine önemli bir fonksiyon icra eden mezhepler, benimsemiş oldukları metod ve prensipler kadar çevre farklılığı ve başvuru veya ulaşılabilen veriler ile bu veriler arasında kurulacak ilişkilerin düzenlenmesi açısından da birbirlerinden ayrılırlar. Bir mezhep içerisinde kuruluş sürecinde tesis edilen değerlendirme sistemi ve bakış farklılığının sonraki nesillere aktarılması ise şüphesiz hoca-talebe ilişkisi içinde şekillenen rivayet geleneği ile mümkündür.

Bu geleneğin en verimli ve kalıcı şekilde icra edildiği mezheplerin başında Hanefilik gelir. Nitekim Ebû Hanîfe, daha sahâbe ve tâbiûn döneminden itibaren Irak'ta şekillenmeye başlayan ve ilerleyen süreçte *ehl-i re'ý* şeklinde isimlendirilecek olan

ilmî birikimi, etrafındaki seçkin öğrencileriyle ele alıp değerlendirmiştir.¹ Fıkhı biz-zat ondan öğrenen bu öğrenciler, yine hocalarından aldıkları metot ve usulleri uygulayarak kendi talebelerini yetiştirmişlerdir.

Bu ilmî geleneğe katkı veren veya nakleden isimler, oldukça eski tarihlerden itibaren müstakil eserlerde bir araya toplanmış durumdadır.² Bu isimler içinde bazıları yetiştirdikleri öğrenciler, Hanefî bakış açısına yaptıkları katkılar, bunları savunma veya izah etme konusunda ortaya koydukları çabalar ve bu doğrultuda yazdıkları kitaplar sebebiyle mezhep içerisinde *imam*, *reis* ve *şeyh* gibi vasıflarla anılmıştır.³ Bu isimlerden pek çoğu gerek makale gerekse tez/kitap kabilinden pek çok ilmî çalışmada ele alınıp tanıtılmış durumdadır. Bunlar içinde Ebû Hanîfe'ye ilaveten ilk tabaka içinde addedebileceğimiz İmam Züfer (öl. 158/775), Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed eş-Şeybânî (öl. 189/805); ikinci tabakadan İsa b. Ebân (öl. 221/836), dördüncü tabakadan Tahâvî (öl. 321/933) ve Kerhî (öl. 340/952) haklarında en çok ilmî araştırma yapılan isimlerdir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla İmam Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi hocalarından ders alan ikinci dönem ulemasıyla Tahâvî ve Kerhî gibi dördüncü tabaka isimlerini birleştiren Ebû Bekir el-Hassâf (öl. 261/875), İbnü's-Selcî (öl. 266/879) ve Bekkâr b. Kuteybe (öl. 270/884) gibi üçüncü tabaka fukahası hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır.⁴ Hakkında az şey bilinen bu tabaka âlimlerinden biri de "Ebû Hâzim el-Kâdî" şeklindeki künye ve sıfatıyla meşhur olan Abdülhamîd b. Abdülazîz es-Sekûnî'dir (197-292/812-905).

¹ Ebû Hanîfe, etrafında oluşan otuz altı kişilik grubu adeta bir akademisyen anlayışı içerisinde yetiştirmiş ve "müctehid" vasfıyla topluma kazandırmıştır. bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Hukuk Etüdüleri* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 188-189. Bu öğrencilerinden altısı kâdî'l-kudâtlık, yirmi sekizi kadılık, ikisi ise icthad seviyesine ulaşmıştır. İctihad seviyesine ulaşan bu iki kişinin Ebû Yûsuf ve Züfer olduğu belirtilir. bk. Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü (İstanbul: Can Kitapevi, 1981), 229. Ayrıca çeşitli kaynaklar onun talebelerinden pek çoğunun Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd döneminden itibaren kadılık yaptığına dikkat çekmektedir. Söz gelimi Züfer b. Hüzeyl (öl. 158/775) Basra, Esed b. Amr el-Becelî (öl. 190/806) Vâsit kadılığı ve Ebû Yûsuf'tan sonra Bağdat'ta kâdî'l-kudâtılık, Hafs b. Gıyâs (öl. 194/810) Kûfe, Hasan b. Ziyâd (öl. 204/819) da yine Kûfe kadılığı görevinde bulunmuştur. bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1389/1978), 284-291.

² Bu bağlamda Saymerî'nin (öl. 436/1045) hem Ebû Hanîfe'yi hem de mezhebin önemli simalarını tanıttığı *Ahbâru Ebi Hanîfe ve aşhâbih'i*, Abdülkâdir el-Kureşî'nin (öl. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-muğiyye'si* ve İbn Kutluboğa'nın (öl. 879/1474) *Tâcü't-terâcim'i* en dikkat çekici çalışmalarıdır. Günümüzde aynı gelenek Ahmet Özel'in *Hanefî Fıkhî Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) ve Mehmet Boy-nukalın'ın *Fıkh Usûlü Âlimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicrî Yüzyıl)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları; 2017) isimli çalışmalarıyla devam etmektedir.

³ Nitekim Bedrüddîn el-Aynî, Tahâvî'nin *Me'âni'l-âşâr'*ında geçen râvileri tanıttığı *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Me'âni'l-âşâr'* (thk. Muhammed Fâris, (Mısır: yy., ts.) isimli çalışmasında, 776 isim içinde görebildiğimiz kadarıyla 22 tanesi hakkında "Hanefiyye'nin imamlarındandır" ifadesini kullanır.

⁴ Yaptığımız taramalarda görebildiğimiz kadarıyla Abdülvehhab Öztürk'ün Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Bilim Dalı'nda doktora tezi olarak hazırladığı "*İslâm hukukunda el-Hassaf'ın Yeri ve*

Gerek Hanefî biyografi kitaplarının gerekse hadis ricâli edebiyatına dair eserlerin oldukça sınırlı bilgi verdiği Ebû Hâzim hakkında meşhur Hanefî âlim Bedrüddîn el-Aynî (öl. 855/1451) “Hanefîlerin büyük imamlarından biridir”⁵ derken Abdülkâdir el-Kureşî (öl. 775/1373) onu “Hanefî riyâsetini Kerhî’den önce temsil eden kişi” şeklinde tanımlar.⁶

Bu makalede hem Hanefî fıkhi adına önemli bir kişilik olan hem de naklettiği senedli hadislerle bu mezhebe mensup ilim adamlarının hadisçi kimlikleri hakkında bilgi verebileceğini düşündüğümüz Ebû Hâzim’in tanıtılması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle Ebû Hâzim’in hayatına dair notlar aktarılacak ardından onun fıkıh formasyonu ve Hanefî fıkhi içindeki yerinden bahsedilecektir. Daha sonra da, bu araştırmanın yöneldiği temel nokta olarak, Ebû Hâzim’in hadisçi kimliği üzerinde durulacaktır. Bir ilim adamının hadisçilik yönü, muhtemelen onun hadis ilminde geçerli kurallar çerçevesinde değerlendirilmesi ile ortaya konabilir. Bu sebeple makalede son olarak Ebû Hâzim’in naklettiği hadislere işaret edilecek ve bu hadislerin, *hadisçi* şeklinde tavsif edilen âlimler tarafından nasıl nakledildiği araştırılacaktır. Bu son husus ile Hanefî âlimler hakkında yaygın olarak dile getirilen *iyi bir hadis formasyonlarının olmadığı* yönündeki tenkitlerin haklılık payı da değerlendirilmiş olacaktır.

1. Ebû Hâzim’in Hayatı⁷

Tam ismi Abdülhamîd b. Abdülazîz b. Abdülmecîd (Hâzim veya Abdülhamîd)⁸ es-Sekûnî olan Ebû Hâzim, Kinde kabilesinin Sekûn koluna mensuptur.⁹ Aslen Basralı olmakla birlikte hayatının büyük bölümü, kadılık yaptığı Irak bölgesinde ve özellikle Bağdat’ta geçmiştir.¹⁰

Edebu'l-Kâdi Adlı Eseri” (1982) ile dolaylı da olsa ilham Bekmirzayev’in kaleme aldığı “Hüsamuddin Sadr eş-Şehid’in ‘Şerh Edep el-Kazi li-l-Hassa’ Adlı Eserinde Kadılık Adabı Üzerine” (*Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013/5, 13-33) başlıklı makale konuda yapılmış nadir araştırmalardandır.

⁵ Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 3/190.

⁶ Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, (Karacı: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.), 1/337.

⁷ Hayatı hakkında toplu bilgi ve kaynaklar için bk. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 36; Kasım Kırbıyık, “Ebû Hâzim el-Kâdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/158.

⁸ Ebû Hâzim’in biyografisine yer veren kaynaklar dedesinin ismini çeşitli şekillerde vermişlerdir. *İslâm Ansiklopedisi*’ne “Ebû Hâzim” maddesini yazan Kasım Kırbıyık, “*kadılığı sırasında Ebû Hâzim’e bağlı olarak vakıf nâzırlığı yapan Vekî’in (dedesinin ismi konusunda) verdiği Hâzim adı doğru olmalıdır*” değerlendirmesinde bulursa da Vekî’in bir başka yerde “Abdülhamîd” ismini verdiği görülür. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî’ ed-Dabbî, *Aḥbârü'l-kuḍât*, thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâğî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1366/1947), 3/293.

⁹ Vekî’, *Aḥbârü'l-kuḍât*, 3/198.

¹⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 12/338; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *el-*

292/905 yılının Cemâziyelevvel/Mart ayında, bir Perşembe günü doksan beş yaşında, Bağdat'ın Kerh bölgesi kadılığını yürüttüğü esnada vefat etmiştir.¹¹ Böyle olunca ağlayarak yaptığı "Rabbim! Kaza makamından kabre!" şeklindeki duasının¹² kabul olduğu düşünülebilir. Ayrıca vefat tarihine ve yaşına bakarak 197/812 yılında doğduğu söylenebilir.

Bu bilgilere göre Ebû Hâzim, hayatının neredeyse tamamını, İslâm toplumunun siyasî açıdan en sancılı dönemlerinden olan 3./9. asırda yaşamış; 193-197/809-813 yılları arasında iktidarda bulunan Emîn ile 289-295/902-908 arasında halifelik yapan Müktefî arasında toplam on iki halifenin idaresini görmüştür.

Bu dönemde siyaseti şekillendiren ana unsur Hz. Peygamber'in vefat ettiği günden itibaren iktidar hususundaki talep ve gayretlerinden vazgeçmeyen Ehl-i beyt mensubu kişilerin veya onları kendi amaçlarına alet edenlerin Abbâsîlere karşı isyan hareketleri oldu. Bu çerçevede ortaya çıkan İbn Tabâtabâ Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim (öl. 199/815)¹³, Muhammed b. Muhammed b. Zeyd (öl. 200/815)¹⁴, Yahyâ b. Ömer b. Yahyâ (öl. 250/864)¹⁵, Ali b. Zeyd (öl. 256/870)¹⁶ isyanlarıyla Ali b. Muhammed b. Ahmed liderliğinde Zenc kölelerin¹⁷ 294/907 yılında başlattığı Karmatî hareketi¹⁸ kısmî ve dönemsel başarı kazansa da Abbâsîler tarafından bastırıldı. Ebû Hâzim'in öğrencisi, Haneî fıkıhçı Ebû Saîd el-Berdâî (öl. 317/929) Karmatîler isyanında öldürülenler arasında idi.¹⁹

Ebû Hâzim'in hayatta bulunduğu esnada siyaseti şekillendiren hatta ona doğrudan tesir eden ikinci unsur ise aslen Buhara asıllı bir Türk olan Ahmed b. Tolun'un (öl. 270/884) Halife Müstaîn'in (247-251/862-866) güvenini kazanarak sarayda sözü geçen nüfuzlu kişiler arasına girmesidir. Nitekim 254/868 yılında Abbâsîler tarafından Mısır valisi olarak atanan Ahmed, iktidarın iç isyanlarla uğraşmasından yararlanarak müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamış, halife Mu'temid döneminde (256-

Muntaẓam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 13/38; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, 1/296.

¹¹ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 34/86.

¹² Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fî haberî men ğaber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed es-Sadîdî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/423.

¹³ bk. Taberî, *Târîh*, 8/528-529.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, 8/528-533.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/126-128.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/239-240.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, 9/419; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/205 vd.

¹⁸ Taberî, *Târîh*, 10/25. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/ 550-551.

¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/160.

278/870-892) Suriye ve Filistin'i de ele geçirmiştir. Sonra Mekke'yi ele geçirme çabası içine giren Ahmed b. Tolun, bunu başaramamış ve 270/884 yılında vefat etmiştir.²⁰

Ahmed b. Tolun'un Suriye ve Filistin'e hâkim olduğu dönemde Ebû Hâzim 264/877 yılında Dımaşk kadılığı görevine getirilmiştir. Bu görevine, Abbâsî halifesinin Irak valisi oğlu Ahmed'in (Mu'tazîd-Billâh), İbn Tolun'a karşı düzenlediği sefere kadar devam etmiştir.²¹ Mu'tazîd-Billâh bu seferden dönerken Ebû Hâzim'i de Irak'a getirmiş ve onu önce Kûfe, ardından da Bağdat'ın doğu yakası kadılığına tayin etmiştir (283/896).²² Her iki görevi hayatının sonuna kadar birlikte sürdüren Ebû Hâzim ayrıca Ürdün ve daha pek çok şehirde de kadılık yapmıştır.²³

Ebû Hâzim'in yaşadığı dönemde ilmî ortamı şekillendiren temel unsurun ise Hanefîlerin diğer mezhep mensuplarıyla özellikle de Mâlikîlerle çekişmesi olduğu söylenebilir. Bu çekişme, Ebû Hâzim'e Hanefî fikhî açısından oldukça önemli bir vazife yüklemiş görünmektedir.

2. Ebû Hâzim'in Fıkıhçılığı ve Hanefî Fıkıhındaki Yeri

Fikhî eğilimi bazı biyografi yazarları tarafından *İrâkiyyü'l-mezheb* şeklinde açıklanan yani "Irak'taki fıkıh ekolüne bağlı" olduğu söylenen²⁴ Ebû Hâzim, bazı müelliflerce açıkça *Hanefî* diye tanıtılır.²⁵ Ebû Hâzim, Ebû Hanîfe'nin en meşhur öğrencilerinden ders alan İsa b. Ebân (öl. 221/836), Hilâl b. Yahyâ er-Re'y (öl. 245/860), Muhammed b. Şücâ' el-Selcî (öl. 266/879), Bekir b. Muhammed el-Ammî (öl. ?), Abdurrahman b. Nâil b. Necîh (öl. ?) ve Mahmûd el-Ensârî (öl. ?) gibi isimlerden fıkıh öğrenmiştir.²⁶

Ebû Hâzim üstün zekâsı, güçlü hafızası, hesap işlerindeki kabiliyeti, karmaşık vakalar hakkında hüküm vermedeki mahareti ile kısa sürede akranları arasında temayüz etmiştir. Bu sebeple o Ebû Hanîfe ve ashabının fikhî konusunda zamanının en

²⁰ Ahmed b. Tolun ile ilgili bilgiler için bk. Taberî, *Târîh*, 9/363, 381, 543, 545. Ayrıca bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/141-143.

²¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 34/78.

²² Vekî, *Ahbârü'l-kuğât*, 3/199; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 34/85. Ebû Hâzim'in, "devlete isyan eden bir vali" konumundaki İbn Tolun'a da kadılık yapmış olması Abbâsî iktidarı tarafından siyasî değil ilmî çerçevede değerlendirilmiş olmalıdır.

²³ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 3/41; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338; Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ebî Nasr İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411), 2/286; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 34/78.

²⁴ Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, 3/41; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 2/286.

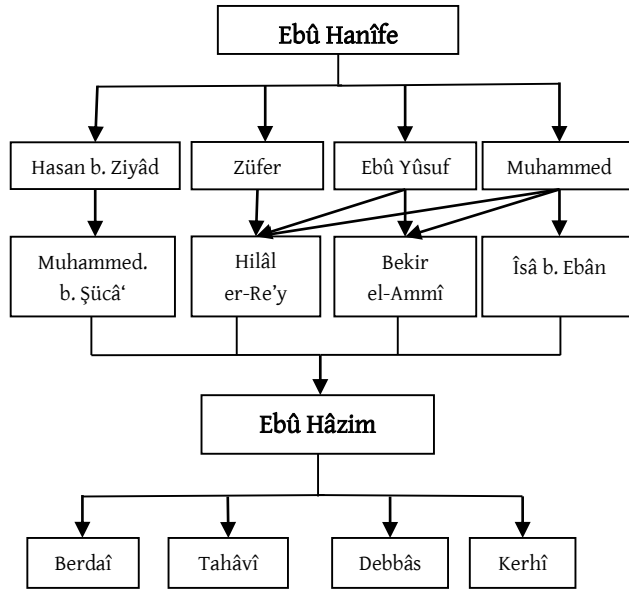
²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehabî, *el-Muktenâ fi serdi'l-künâ*, thk. Muhammed Sâlih Abdülazîz (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1408), 1/208.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, 1/297.

üstünlerinden biri kabul edilmiş ve bu alanda hocalarını bile geride bırakacak bir seviyeye ulaşmıştır. Öyle ki akıl ve zekâ konusunda darb-ı mesel haline geldiğinden bahsedilir.²⁷ Arkadaşı İbn Habîb ez-Zarrâ'ın anlattığına göre Ebû Hâzim, tüm bu vasıflarından dolayı henüz gençlik çağlarında bile çevresindekiler tarafından gayri resmi *kadı* addedilmekte ve kendisine çözmesi için çeşitli problemler iletilmektedir. Bu arkadaşî sözlerini “Çok geçmedi ki Ebû Hâzim gerçekten de kadı olarak atandı.” diyerek bitirir.²⁸ Hatta onu, tarihin “en faziletli kadılarından biri” şeklinde tavsif edenler olmuştur.²⁹

Ebû Hâzim fıkıh bilgisini Ebû Saîd el-Berdâî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed ed-Debbâs ve Ebü'l-Hasen el-Kerhî gibi öğrencilerine³⁰ aktarmıştır.

Tablo 1: Haneîî Silsilenin İlk Dört Tabakası

²⁷ Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 13/541.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/38.

²⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997), 6/546.

³⁰ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, 1/296.

Öğrencisi Ebû Saîd el-Berdaî ile ilgili şu olay da Ebû Hâzim'in fıkıh ve özellikle de Hanefî fikhındaki geniş bilgisine işaret etmektedir. Esasen kendisi de çok titiz ve yetenekli bir âlim olan Berdaî, İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Câmi'u'l-kebîr*'ini üç-dört yüz defa okuduğu halde *talâk ve köle azadı üzerine yapılan yemin* ile alakalı bir ayrıntıyı bir türlü anlayamamış, memleketi olan Azerbaycan'ın Berdea köyünde bu konuda kendisini aydınlatacak birini de bulamamıştır. Hac vesilesiyle uğradığı Bağdat'ta tanıştığı Ebû Hâzim bu konuda kendisine tatminkâr bir cevap verince bilgisine hayran olduğu hocasının yanında dört yıl kadar kalarak ondan ders almıştır.³¹

Ebû Hâzim'in günümüze ulaştığı tespit edilemeyen *Kitâbü'l-Ferâ'iz (Lübâbü'l-ferâ'iz)*, *Kitâbü'l-Mahâdir ve's-sicillât*, *Edebü'l-kâdî*, *Emâlî* adlı müstakil eserleri ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmi'u'l-kebîr*'i üzerine yazdığı bir şerhi vardır.³² Dikkat edilirse kendisine nispet edilen kitapların tamamı fıkha dairdir. Fıkıh dışında ferâiz, matematik, cebir, şürût ve sicillât alanlarında üstün başarı sahibi olan Ebû Hâzim şiirle de meşgul olmuştur.³³

Çeşitli kriterleri³⁴ dikkate alarak *kendi varlığının farkında* bir Hanefî mezhebinin nispet edilebileceği fakîh arama noktasında, Ebû Hanîfe'den iki asır kadar ileriye bakılması gerektiğini savunan bazı müsteşriklerin bu bağlamda değerlendirmeye aldıkları isimlerden biri de Ebû Hâzim'dir. Öyle görünüyor ki Ebû Hâzim'in fıkıh ve özellikle de Hanefî fıkıhı konusundaki bu geniş formasyonu onu, Hanefiyye'nin nispet edilebileceği *gerçek* ismi arama konusunda önemli bir aday haline getirmiştir. Ancak bu araştırmaya göre hem Ebû Hâzim hem de onun öğrencileri olan Tahâvî ve Ebû Saîd el-Berdaî (öl. 317/929), mezhebin *müessisi* olmaya çok yaklaşmış olmasına rağmen bu vasfı haiz değillerdir. Zira bu üçünün muayyen ve çok sayıda hoca ile öğrencisi yoktur. Bu da onların söz konusu dönemde adı bilinen Irak ekolü âlimlerinin bağlı olduğu zincirin ilk halkasını temsil edemeyeceklerini gösterir. Yine bu araştırmaya göre Hanefiyye'nin nispet edilebileceği en erken isim ancak Ebû'l-Hasen el-Kerhî (öl.

³¹ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedrüddîn Ebû Firâs (Mısır: Dârü's-Sa'âde, 1324), 20.

³² Ebû Hâzim'in kaleme aldığı ifade edilen kitaplar hakkında bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 292; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 3/190; Ebû'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1413/1992), 182.

³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338.

³⁴ Bu kriterler için bk. Christopher Melchert, "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü", çev. Nâil Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (2011/2), 223-226.

340/952) olabilir.³⁵ Bu anlayışın hareket noktası, dört büyük fıkıh mezhebinden hiçbirinin, nispet edildiği imamlar tarafından kurulmadığına dair *yaygın ilmi kanaattir*.³⁶

Bu iddiaların, bir makale hacmini oldukça aşacak tahlil ve özellikle tenkidini fıkıh ve fıkıh tarihi uzmanlarına bırakmak daha uygun olacaktır. Fakat burada hemfikir olunabilecek bir tespit varsa o da Ebû Hâzım'ın, yaşadığı dönemde Hanefti görüşü oldukça üst düzeyden temsile çalışmış olmasıdır. Ebû Hâzım'ın bu tavrını, Hârûn er-Reşîd döneminden (170/193/786-809) itibaren genelde Hanefilerin getirildiği³⁷ Bağdat kadılığı görevine, o dönemde Mâlikî İsmâil b. İshâk b. İsmâil el-Ezdi'nin (öl. 282/895) atanması ve bu vazifeyi, çeşitli fâsılalarla birlikte yaklaşık elli yıl kadar sürdürmesi üzerine söylediği “Kadı İsmâil, Irak'ta kırk yıl boyunca Ebû Hanîfe'nin izlerini silmek için mücadele etti.”³⁸ değerlendirmesinde görmek mümkündür.

Aslen Basralı olmakla birlikte Bağdat'ta yaşayan ve hocası Ahmed b. Muazzel'den (öl. 240/854 [?]) fetva verme konusunda icazet alan Kadı İsmâil ilk kez Mütevekkil döneminde (232-247/847-861) Bağdat'ın doğu yakası kadılığına atanmıştır (246/860). İsmâil b. İshâk'ın bu görevine, kendi isteği ile şehrin batı yakası kadılığı da eklenmiştir (262/875). Özellikle bu ikinci gelişme, o sıralarda kâdî'l-kudâtlık görevinde bulunan Hanefti âlim İbn Ebi'ş-Şevârib'in de dikkatini çekmiş ve bu atamayı uygun bulmadığını ifade etmiştir.³⁹ Zira bu atama, netice itibarıyla bile olsa, o makamda bulunan Bağdat Haneftilerinin reisi Ebû'l-Abbâs el-Birtî'nin (öl. 280/893) azli ile sonuçlanmış ve İsmâil b. İshâk, o tarihe kadar ilk defa tüm Bağdat kadılıklarını kendinde toplamayı

³⁵ bk. Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law: Ninth-tenth Centuries C.E.* (Leiden: E. J. Brill, 1997), 123-124. Melchert, 1992 yılında Pennsylvania Üniversitesi bünyesinde doktora tezi olarak tamamladığı bu çalışmasını “The Formation of the Sunni Schools of Law” ismiyle bir makale halinde özetlemiştir. bk. *The Formation of Islamic Law* içinde, ed. Wael Hallaq (Aldershot: Ashgate Publishing, 2004), ss. 351-366. Bu makale Nail Okuyucu tarafından “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü” ismiyle tercüme edilip yayımlanmıştır. bk. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 221-236.

³⁶ Bu görüşün taraftarları hakkında bk. Melchert, “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü”, 221.

³⁷ Ali Bardakoğlu, “Hanefti Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), XVI, 5.

³⁸ Ebû Hâzım ile ilgili bu söz “كان أبو حازم القاضي الحنفي يقول: لبث اسماعيل أربعين سنة يميت ذكر أبي حنيفة من العراق” şeklindedir. bk. Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. Abdülkadir es-Sahravî (Mağrib: Matba'atü Fedâle, 1970), 4/280. Esasen bu cümle “Irak'ta kırk yıl boyunca Ebû Hanîfe'nin zikrine ihtiyaç bırakmadı.” şeklinde de tercüme edilebilir. Nitekim Ebû Hâzım'ın, kadı İsmâil hakkında “ما خرج من البصرة قاض أسد من إسماعيل بن إسحاق وبكار بن قتيبة” yani “Basra'dan, İsmâil b. İshâk ve Bekkâr b. Kuteybe'den daha isabetli karar veren bir kadı çıkmamıştır.” demesine (bk. Vekî, *Ahûbârü'l-kuğât*, 3/280) bakılırsa onu takdir ettiği de anlaşılır ve asıl cümlenin yergi ifade etmemesi beklenebilir. Ancak resmin bütünü Ebû Hâzım'ın şikâyetine delâlet ediyor görünmektedir.

³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/272.

başarmıştır. Bu durum onun, resmîyette olmasa bile fiiliyatta, kâdı'l-kudâtlik yetkilerini ele geçirmesine de vesile olmuştur.⁴⁰

Tüm bu gelişmelerin genel itibariyle Irak bölgesinde Hanefîlik üzerinde olumsuz etkiler icra ettiği söylenebilir. Nitekim Kadı İsmâil b. İshâk “gerek kadılık mesleğindeki başarısı ve üstünlüğü gerekse Halife Mu'temid dönemindeki güçlü siyasî nüfuzu sayesinde, Mutezile düşüncesi ve Hanefî fıkhi eğilimine sahip kadıların yargı teşkilatındaki hâkimiyetini kırmış ve daha ziyade Basra kökenli ve Mâlikî fikhını benimseyen kadıların sayısını çoğaltmıştır.”⁴¹ Bu bağlamda Ebû Hâzîm'in hocaları içinde mesela Bekir el-Ammî'nin⁴², öğrencileri içinde ise Ebû Saîd el-Berdaî⁴³ ile Kerhî⁴⁴ gibi bazılarının itikatta Mutezilî olduğunun hatırlanmasında fayda olacaktır.⁴⁵

Kadı İsmâil'in faaliyetleri bu kadrolaşma çabası ile sınırlı görünmemektedir. Nitekim o, biyografi yazarları tarafından *İmâm Mâlik'in mezhebini Irak'ta yayıp onunla hüküm veren ilk kişi* şeklinde değerlendirilir ve burada Şafî ve Hanefî muhaliflere karşı mezhebini, o zamana kadar görülmemiş şekilde savunduğu, bu doğrultuda tasnifler yapıp şerhler kaleme aldığı söylenir.⁴⁶ İsmâil b. İshâk'ın bu bağlamda *Kitâbü'r-Red 'alâ Ebî Hânîfe* ve *Kitâbü'r-Red 'alâ Muhammed b. el-Hasen* isimli kitaplar yazdığı görülür.⁴⁷ İkincisinin iki yüz cüz olduğu ve Kadı İsmâil'in bunu tamamlayamadığı nakledilir.⁴⁸ Gerçi biyografisinden bahsedenlerin verdiği bilgiye göre Kadı İsmâil'in *Kitâbü'r-Red 'alâ's-Şâfi'* isimli çalışması da vardır. Ancak bu reddiyyenin “humusun (ganimetten

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/272.

⁴¹ Bu tespit ve değerlendirme için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2004), 195. Benzer yönde bir değerlendirme için bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 131.

⁴² Nitekim İbn Kuteybe Bekir el-Ammî'yi “ashâb-ı kelâm ve ashâb-ı re'y” ifadeleriyle tanıtır. bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1419/1999), 31.

⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/160.

⁴⁴ Nitekim sonunda vefat ettiği hastalığı esnasında Kerhî'nin yardımına koşan ve ölümü üzerine cenazesi ile meşgul olan “ashâb” hep Mutezilî isimlerden oluşmaktadır. bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahâbû Ebî Hânîfe ve ashâbüh* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 166; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/74.

⁴⁵ Bu konuda geniş bilgi, isimler ve kaynaklar için bk. Şükrü Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 2001), 162-170.

⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/272; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/ 281-282. Mâlikî âlimlere göre İsmâil b. İshâk, içtihat seviyesine ulaşmıştır ki bunu, İmam Mâlik'ten sonra kimse elde edememiştir.

⁴⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282; Burhânüddîn İbn Ferhûn İbrahim b. Ali el-Ceyyânî, *ed-Dîbâcü'l-müzehb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî (Kahire: Dârü't-Türâs, 1972), 1/289.

⁴⁸ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzehb*, 1/289.

beytül-mâle ayrılacak beşte birin) mahiyetine"⁴⁹ dair olduğu yani sadece bir meseledeki ihtilâfî işlediği söylenmiştir.⁵⁰ Ayrıca onun ehl-i hadîsin önemli temsilcilerinden olan Şâfîîlerle ilişkilerinin daha ılımlı olduğunu savunanlar vardır.⁵¹ Gerçekten de Şâfîî düşüncenin mezhepleşmesinde çok önemli katkıları olan ve aynı zamanda Kadı'nın kâtipliğini yapan İbn Süreyc'in (öl. 306/918) kaleme aldığı *et-Tevassuť beyne Muħammed b. el-Hasen ve İsmâ'îl el-Kâdî* isimli eseri, İsmâîl b. İshâk'ın bürokratik ve ilmi faaliyetlerinin özellikle Haneîîleri hedef aldığıının bir delili olabilecek durumdadır.⁵² Ayrıca Kadı İsmâîl'in Ebû Hanîfe ve ashabı hakkındaki bazı iddialarının Haneîî ulema tarafından "iftira" şeklinde tavsif edilmesi⁵³ de bu bağlamda ele alınabilir ve delil addedilebilir.

Kadı İsmâîl b. İshâk'ın 282/895 yılındaki ölümü üzerine Ebû Hâzîm'in Mu'tazid-Billâh tarafından önce Kûfe, ardından da Bağdat'ın doğu yakası kadılığına tayin edilmesi (283/896)⁵⁴ işte böyle bir ortamda gerçekleşmiştir. Kureşî'nin (öl. 775/1373) onun hakkındaki *Haneîî riyâsetini Kerhî'den önce temsil eden kişi* şeklinde tavsifleri⁵⁵ de yine böyle bir ortam göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Kendi döneminde Irak'ta Haneîîliğin en önde gelen temsilcisi ve aynı zamanda Kerhî'nin talebesi olan Cessâs'ın (öl. 370/980), eserinin çeşitli yerlerinde "زعم إسماعيل بن إسحاق" yani "İddia ediyor ki!" diyerek Kadı İsmâîl'i sık sık tenkit etmesi⁵⁶ onun, Haneîî ulema üzerindeki etki ve baskısının uzun süre devam ettiğini gösterebilir.

Ebû Hâzîm'in yakın çevresindeki isimlerin biyografisinde verilen bilgilerden o dönemde Irak bölgesinde Haneîîyye üzerindeki baskının Mâlikîlerden ibaret olmadığı görülmektedir. Nitekim Ebû Hâzîm'in öğrencisi Ebû Saîd el-Berdaî hacca giderken uğradığı Bağdat'ta, Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî ve Zâhiriyye'nin Haneîîler üzerindeki

⁴⁹ İmâm Şâfîî'ye göre ganimetin beşte birinin beşte biri Hz. Peygamber'in şahsına aittir. Kadı İsmâîl'e göre ise ganimetin 1/5'i Hz. Peygamber'e ait olabileceği gibi tamamı da O'na ait diye düşünülebilir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Hasen Ali b. Halef İbn Battâl, *Şerhu Şahîhî'l-Buħârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 5/249, 274.

⁵⁰ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 1/289.

⁵¹ Bu yönde bir değerlendirme için bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*, 201. Ricâl münekkitleri tarafından "kezzâb" şeklinde tenkit edilen Hasan b. Ali b. Zekeriyâ'yı, naklettiği kimi hadislerden dolayı hapsedtiğine" dair nakledilen bilgi (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/378), Kadı İsmâîl'in "ehl-i hadîs" kimliğine işaret olarak değerlendirilebilir.

⁵² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/289.

⁵³ Sözgelimi Cessâs'ın verdiği bilgiye göre İsmâîl b. İshâk, karı-koca arasındaki geçimsizliğin, iki taraftan birer hakem tayin edilerek ortadan kaldırılması yönündeki uygulamadan Ebû Hanîfe ve ashabının habersiz olduğunu iddia etmiştir. Ancak Cessâs bu iddiaya "هَذَا تَكْذُوبٌ عَلَيْهِمْ" (Bu onlara atılmış bir iftiradır.) diyerek karşı çıkar. bk. Cessâs, *Aħkâmü'l-Kur'an*, 2/239.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 34/85.

⁵⁵ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, 1/46.

⁵⁶ Mesela bk. Cessâs, *Aħkâmü'l-Kur'an*, 1/528, 2/239, 3/234, 3/296.

baskısını görünce onlarla mücadele etmek için bu şehre yerleşmeye karar vermiştir. Nitekim Bağdat'taki Hanefî riyâseti Ebû Hâzim'den sonra bu öğrencisine geçecektir.⁵⁷

3. Ebû Hâzim'in Hadisçiliği

Yaşadığı ve kadılık yaptığı dönemde, diğer mezheplerle ve özellikle de Mâlikîlerle çekiştiği ve bu mücadelenin temelde ehl-i re'y (Hanefî/Mutezilî gelenek) ile ehl-i hadis (Medine ekolü) arasındaki metot farklılığı ile ilgili olduğu düşünülürse⁵⁸ Ebû Hâzim'in hadisçilik yönü çok daha fazla değer taşıyacaktır. Nitekim o dönemde Mâlikîlerin Bağdat reisi olan ve aynı zamanda bu şehrin kadılığını yapan İsmâil b. İshâk'ın eserlerinin isimlerine⁵⁹ bakılırsa o, esasen *ehl-i hadisi* temsil ediyor görünmektedir.

3.1. Hadis Öğrenim ve Öğretimi

Ebû Hâzim, hadis ilminin pek çok branşında orijinal eserlerin telif edildiği ve dolayısıyla bu alanın en verimli çağı kabul edilen 3./9. asırda yaşamıştır. Bu imkânı iyi değerlendirdiği anlaşılan Ebû Hâzim, yaşadığı dönemin en tanınmış hadis âlimlerinden ders almıştır. Onun hadis dinlediği hocaları aynı zamanda *Kütüb-i Sitt'e*'yi oluşturan eser müelliflerinin de ders aldığı isimlerdir.

Bunlardan biri olan Ebû Hafs Amr b. Ali el-Fellâs (öl. 249/864) aslen Basralı olup daha ziyade Bağdat'ta yaşamış ve burada Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Ebû Zür'a, Ebû Hâtîm, İbn Mende gibi müelliflere hocalık yapmıştır. Fellâs'ın *el-Müsned*, *et-Tefsîr*, *el-İlel*, *et-Târîh* ve *Kitâbu Tağ'ifi'r-ricâl* gibi kitapları vardır.⁶⁰

Ebû Hâzim'in çokça hadis naklettiği hocası Muhammed b. Beşşâr (öl. 252/866), başta Buhârî ve Müslim olmak üzere Ebû Zür'a, Ebû Hâtîm, Bakî b. Mahled ve İbn

⁵⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, 166; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/160.

⁵⁸ Benzer bir değerlendirme ve gerekçeleri hakkında geniş bilgi ve kaynakları için bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*, 201.

⁵⁹ Kadî İsmâil *Kitâbü'l-Kırâât*, *Kitâbü Ahkâmî'l-Kur'an*, *Kitâbü Me'âni'l-Kur'an* ve *i'râbühü*, *Kitâbü'l-Mesûât fi'l-fikh*, *Kitâbü'l-Emvâl* gibi fıkha dair kitaplara ilaveten *Kitâbü's-Sünen*, *Kitâbü's-Şefâ'a*, *Şevâhidü'l-Muvaţta'*, *Ziyâdâtü'l-câmi' mine'l-Muvaţta'*, *Müsnedü hadîsi Mâlik b. Enes* ve ayrıca çeşitli sahâbî ve tâbiilere ait müsnedler de kaleme aldığı ifade edilir. Onun *Kitâbü's-Şalât 'ale'n-Nebî* isimli çalışması ise Elbânî tahkiki ile basılmıştır (Beyrut: el-Mektebü'l-İslamî, 1397). İsmâil b. İshâk'ın kitaplarının isimleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/289.

⁶⁰ Buhârî'nin 47, Müslim'in ise 2 hadis naklettiği Amr b. Ali hakkında bilgi için bk. İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 8/487; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matba'atü Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmîyye, 1326), 8/70; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Mü-sennâ, 1376/1957), 8/11.

Huzeyme gibi müellif isimlere hadis nakletmiştir. Çok miktarda hadis topladığı için “Bündâr” lakabıyla meşhur olmuştur.⁶¹

Ebû Hâzim’in bir başka hocası Muhammed b. Müsennâ el-Anezî (öl. 252/866) biz-zat kitap sahibi bir müelliftir ve sadece bu kitabından nakilde bulunmuştur.⁶²

Şuayb b. Eyyûb es-Sarîfînî (öl. 261/874) ise aslen Vâsıtî olmakla birlikte Ebû Hâzim gibi kadılık görevinden dolayı Bağdat’ta oturmuştur. Kendisinden Ebû Dâvûd ve Bezzâr gibi müellif öğrencileri nakilde bulunmuştur.⁶³

Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî (öl. 265/877) ise aslen Yemenli olmakla birlikte Bağdat’ta ikamet etmiştir. İbn Mâce ve İbn Ebî Hâtim gibi müellif öğrencilerine hadis nakletmiş olup *el-Müsned* isimli bir eser kaleme almıştır.⁶⁴

Ebû Hâzim, bu hocalarından işittiği rivayetleri az sayıdaki öğrencilerine nakletmiştir. Bu öğrencilerinden biri olan Abdullah b. Ahmed b. Rebîa (öl. 329/940), Ebû Hâzim dışında diğer bazı hocalarından da hadis nakletmiş olmakla birlikte Dimaşk ve Mısır kadılığı ile meşhurdur. Hadis ilminde ise *zayıf* addedilir. Hatta *yalancı* olduğunu söyleyenler de vardır.⁶⁵

Ebû Hâzim’in bir başka öğrencisi Mükrem b. Ahmed el-Kâdî (öl. 345/956) hadis ilminde “sika” bulunmakla birlikte o da Bağdat kadılığı ile tanınmıştır.⁶⁶ Mükrem, aynı zamanda Mâlikî kadı İsmâil b. İshâk’ın da öğrencilerindendir.⁶⁷ Bu çerçevede Ebû Hâzim’den hadis naklettiğine dair kayıt bulunmayan ama ondan fıkıh öğrendiğine işaret edilen Kerhî’nin de İsmâil b. İshâk’tan hadis naklettiğine dair bilgiler vardır.⁶⁸

Az sayıdaki bu öğrencileri içinde şüphesiz en meşhuru Ebû Ca’fer et-Tahâvî’dir ki Ebû Hâzim’in, aşağıda zikredeceğimiz senedli rivayetlerine ulaşabilme konusunda kaynağımız büyük oranda odur.

⁶¹ Buhârî’nin 205, Müslim’in ise 460 hadis naklettiği ifade edilen Bündâr, hadislerini ezberleyip hafızasından nakletmiştir. Hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 9/111; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 9/70.

⁶² Buhârî’den 103, Müslim’den 772 hadis nakletmiştir. Anezî hakkında bk. İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 9/111; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/427.

⁶³ İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 8/309; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/348.

⁶⁴ Bir problemle karşılaşınca “Bana hadisçileri çağırın.” deyip, gelen hadis âlimlerinden kendisine hadis okumalarını isteyen Ahmed b. Mansûr hakkında bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/365; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/83.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/386; Ebû’l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-Mizân* (Beyrut: 1986), 3/253.

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/221.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/272.

⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/74.

3.2. Naklettiği Hadisler

Genel olarak *dindar, iffetli, vera' sahibi* şeklinde takdim edilen Ebû Hâzim, hadis rivayeti açısından *sika* kabul edilir. Fakat hadisçiliğinden bahseden biyografi kaynakları “az hadis naklettiğine” özellikle dikkat çeker.⁶⁹ Bununla birlikte verdiği bazı fetvalar ve bunlara dayanak yaptığı hadisler, onun fıkıhçılığı yanında hadisçiliğinin de temel karakterine işaret edecek bilgiler sunmaktadır. Bu hadislerin “hadisçi” ulema tarafından lafiz ve sened itibariyle nasıl nakledildiğinin bilinmesi, onun hadisçiliğini değerlendirme noktasında önemli olacaktır.

3.2.1. Hulefâ-i Râşidîn'in Uygulamalarının Değeri

Zevi'l-erhâmın⁷⁰ mirasçı olup olamayacağı hususu fukaha arasında tartışmalıdır. Şâfîilerle Mâlikîlere göre, bu konudan bahseden naslarda geçmedikleri için zevi'l-erhâma mirastan pay verilmez. Miras konusu kıyasa uygun bir konu da değildir. Bu nedenle hak sahiplerine dağıtıldıktan sonra artan miras beytül mâle kalır.⁷¹ Serahsî'nin verdiği bilgiye göre Hanefiyye'nin Ebû Hanîfe, İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İsâ b. Ebân gibi önde gelen isimleri ise zevi'l-erhâmın mirasçı olacağı kanaatindedir.⁷² Ebû Hâzim de mezhebinin bu isimleri ile aynı hükmü savunmaktadır. Onun bu konudaki temel delili, Hulefâ-i Râşidîn'in aynı yönde hüküm vermiş olmasıdır. Ebû Hâzim'e göre Hulefâ-i Râşidîn'in bir hüküm veya fetva üzerinde ittifak etmesi, bütün imamların ittifakı gibidir ve ilmi gerektiren bir icma konumundadır. Aynı konuda onlara karşı ortaya konmuş muhalefetin bir anlamı yoktur. Zira Allah Resûlü “Benim ve benden sonra da Hulefâ-i Râşidîn'in bilip tanıdığınız sünnetlerine sınıksız sarılın.” (...فعليكم بما عرفتم من سنتي وسنة الخلفاء الراشدين المهديين...) buyurmuştur.⁷³ Bu sebepten Ebû Hâzim, “zevi'l-erhâmın mirasçı olamayacağı” konusunda sahabeden Zeyd b. Sâbit'in Hulefâ-i Râşidîn'e yaptığı muhalefete ve dolayısıyla bunu delil getiren Şâfîî

⁶⁹ “سكن بغداد وحدث بما شينا يسيرا”. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, 34/78.

⁷⁰ Ölenin ashâb-ı ferâiz ve asabe dışındaki anne tarafından dedeler, kızın çocukları, yeğenler, dayı, teyze, hala, anne bir amca gibi kan hısımlarını ifade eden terimdir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Hamza Aktan, “Zevi'l-Erhâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/307-308.

⁷¹ bk. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2004), 4/124. Bu konuda ayrıntılı bilgi, kaynaklar ve deliller hakkında ayrıca bk. Aktan, “Zevi'l-Erhâm”, 44/307-308.

⁷² Ebû Bekir Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *el-Mesbûât*, thk. Halil Muhyiddîn el-Meyyis (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000), 3/3.

⁷³ Hadisin aynı manaya gelen farklı lafizlerle rivayeti için bk. Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 4/126; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *es-Sünen* (Mısır, ts.), “Mukaddime”, 16; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Sünne”, 6; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), “İlim”, 16.

ve Mâlikî ulemaya itibar etmemiştir. Bu doğrultuda halife Mu'tazîd-Billâh'a, zevi'l-erhâm olanlara verilmeyip beytülmâle intikal ettirilen malların söz konusu kişilere iade edilmesini söylemiş, "Benden sonra herhangi biri, verdiğim bu hükmü iptal yetkisine sahip değildir." demiştir. Halife de bu hükmü kabul edip böyle malları sahiplerine iade etmiş, ayrıca valilere bir yazı göndererek durumu onlara da bildirmiştir. Halifenin söz konusu fetvayı bir genelge haline getirdiğine bakılırsa Ebû Hâzîm bu esnada kadılık makamında bulunuyor olmalıdır. Öğrencilerinden Ebû Saîd el-Berdaî'nin "Fakat bunlara mirastan pay verilmeyeceği hususu da Zeyd'in sözüne bina edilmiş bir hükümdür; ashop içinde bu konuda başka bazı muhalif fikirler de vardır." şeklindeki itirazını dikkate almayan Ebû Hâzîm "Zeyd'in, Hulefâ-i Râşidîn'e muhalif olarak söylediği bu sözün bir değeri yoktur." demiştir.⁷⁴

Ebû Hâzîm'in böyle ciddi bir meselede hüküm bina ettiği ve bu doğrultuda devlete ikazda bulunduğu bu hadisin sahih olduğunu tespit eden birçok çalışma bulunmaktadır.⁷⁵ Hatta hadisin muhtevasına çeşitli yönlerden itiraz yöneltenler dahi sevedinin sıhhatini kabul etmektedir.⁷⁶

3.2.2. Yol Emniyetinin Hac İbadetiyle İlişkisi

Yol emniyetini hac açısından tartışmaya açan husus, "Yoluna gücü yetenlerin (istitâat) o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır."⁷⁷ ayetinde geçen *istitâat* ifadesidir. Ebû Hanîfe'ye göre yol emniyeti olmadan Kâbe'ye ulaşılması tasavvur edi-

⁷⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994, 3/302; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-İhkâm* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1404), 4/575; Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahîsî, *el-Uşûl*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/317; Bedrüddîn Muhammed b. Behdâr b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîf fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 3/535; Halil b. Keykeldî el-Alâî, *İcmâlü'l-işâbe fi aqvâli's-şahâbe*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Kuveyt: Cem'iyyetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1407), 47.

⁷⁵ Mesela bk. Seyit Ali Güşen, *Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-i Râşidîn'in Sünnetine Sarılmayı Emreden Hadisin Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 75-76. Nitekim hadisin geçtiği eserleri tahkik eden Şuayb el-Arnaût ve Elbânî gibi bazı muhakkikler de rivayetin sahih olduğuna işaret etmişlerdir.

⁷⁶ Örneğin bk. Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 23; İsmail Hakkı Ünal, "Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (s.a.v) Anlamak", *İslami Araştırmalar* 10/1-4 (1997). Bu hadisin anlaşılması konusunda geniş bilgi, farklı görüşler ve değerlendirme için bk. Hüseyin Kahraman - Serkan Başaran, "Râşid Halifelerin Sünneti Kavramı ve Nebvî Sünnet İle İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2017) 19-49.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/97.

lemeyeceğinden bu konu haccın *vücûbunun* şartlarındandır. Böyle olunca yol emniyetinin *istitâat* cinsinden addedilmesi gerekir.⁷⁸ Şâfîilerle Mâlikîler de aynı kanaattedir.⁷⁹ Bununla birlikte Hanefî mezhebinde kabul gören fetva, yol emniyetinin haccın *edasının* şartı olduğu yönündedir. Ebû Hâzim de bu görüştedir ve o bu konuda şu hadisi esas almaktadır:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الرَّأْدُ وَالرَّاحِلَةُ، يَعْنِي قَوْلَهُ: {مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا}

Bu hadise göre Allah Resûlü, Âl-i İmrân 3/97 ayetinde geçen *yol* ifadesini *azık ve binek* olarak açıklamıştır.⁸⁰ Ebû Hâzim'e göre eğer yol emniyeti *istitâat* terimine dâhil olsaydı, Allah Resûlü'nün bunu açıklaması beklenirdi. Zira bu, beyana ihtiyaç duyulan bir konudur. İbadetlerle ilgili hususlara, re'y ile ziyadede bulunmak da caiz değildir.

Bununla birlikte Ebû Hâzim'in hükmü bina ettiği bu hadis, biri İbn Ömer diğeri İbn Abbâs olmak üzere iki tarikten nakledilmiştir. İbn Ömer rivayetinin tüm senedlerinde İbrahim b. Yezîd (öl. 151/768) bulunmaktadır ve bu râvi hakkındaki değerlendirmeler pek de müspet değildir.⁸¹ İbn Mâce'nin naklettiği İbn Abbâs rivayetinde ise Süveyd b. Saîd (öl. 240/854) tenkide uğramıştır.⁸² Dolayısıyla hadisin her iki tariki

⁷⁸ Fahrüddîn Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥakâik şerḥu Kenzi'd-dekâik* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1313), 2/4.

⁷⁹ Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥakâik*, 2/4. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Sâlim Öğüt, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/390.

⁸⁰ bk. Tirmizî, “Hacc”, 4; “Tefsîr”, 4; İbn Mâce, “Menâsik”, 6.

⁸¹ Nitekim en başta hadisi nakleden Tirmizî, bazı hadisçilerin İbrahim'i, hafıza yönüyle tenkit ettiğini söyler. Ancak görebildiğimiz kadarıyla İbrahim hakkındaki tenkitler bununla sınırlı değildir. Zira İbrahim; Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'ye göre “metrûk”, İbn Maîn'e göre “sağlam değil”, Dârekutnî'ye göre ise “münkerü'l-hadis”tir. Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim de onu “münkerü'l-hadis” ve “za'ifu'l-hadis” şeklinde değerlendirir. İbrahim, İbnü'l-Medîni ve İbn Sa'd'a göre de “zayıf” bir râvidir. Bu râvi hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Mizân*, 1/75; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/180. *Sünen-i Tirmizî* şârihlerinden Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de bu hadisin şerhinde şöyle demektedir: “Tirmizî, bu konuda (haccın, azık ve binek ile vâcib olması) iki zayıf hadis rivayet etmiştir: Birincisi ‘Kim, azık ve bineğe mâlik olduğu halde haccetmezse, ister Yahudi isterse Nasrânî olarak ölsün’ hadisi, ikincisi de söz konusu ‘binek ve azık’ hadisidir. Her ikisinin de isnadı ilim ve amel ifade edemeyecek kadar zayıftır. Bunlar, hüküm de gerekirtmezler”. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-aḥvezi* (Beyrut: 1995), 4/27-28.

⁸² Süveyd'in, ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmiş olduğundan telkine maruz kaldığı, rivayet etmediği hadisleri kendisinin zannettiği nakledilmiştir. Müslim, Süveyd'in rivayetlerini delil addetmektedir. Begavî'ye göre huffâzdandır. Ebû Zür'a'ya göre ise kitapları sahlîdir. Ancak Süveyd hakkındaki menfi değerlendirmeler, görebildiğimiz kadarıyla daha ağır basmaktadır. Zira hakkında “doğru olmakla birlikte tedlîsi çoktur”, “sika râvilerden mu'dâl rivayetleri vardır”, “za'fa yakındır”, “metrûkü'l-hadis” gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Buhârî, Süveyd hakkında “oldukça zayıf olup

de zayıftır ve delil olacak durumda değildir.

3.2.3. Yalancı Şahitliğin Hükümü

Saymerî'nin (öl. 436/1045), içerisinde Ebû Hâzîm'in de bulunduğu bir senedle naklettiği bu hadis şu şekildedir:

... نَحْنُ مُكْرَمٌ بِنُحْمَدِ الْقَاضِي قَالَ نَحْنُ أَبُو حَازِمٍ الْقَاضِي قَالَ نَحْنُ شُعَيْبُ بْنُ أَبِي أُيُوبَ الصَّرِيفِيِّ قَالَ نَحْنُ الْحَسَنُ بْنُ زَيْدٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا حَنِيفَةَ: كُنْتُ عِنْدَ مُحَمَّدِ بْنِ دِنَارٍ قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: شَاهِدُ الزُّورِ لَا تَزُولُ قَدَمَاهُ حَتَّى يَنْبُوَ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

Hz. Peygamber'in “Yalan yere şahitlik yapan kişinin ayakları, cehennemdeki yeri hazırlanmaya kadar yerinden kılmamayacaktır.” buyurduğu⁸³ bu rivayette hem Ebû Hâzîm'in hem de sonra gelen râvilerin حدَّث ve سَمِعَ gibi cezm sigalarına delâlet eden lafızlar kullandıkları görülmüştür.

Aynı rivayet Hatîb el-Bağdâdî tarafından da kitabının iki farklı yerinde ve içinde yine Ebû Hâzîm'in bulunduğu senedlerle nakledilir. Bunlardan biri Ebû Hâzîm'in biyografisinde, onun rivayetlerine örnekler bağlamında zikrettiği şu hadistir:

... حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ أَبِي أُيُوبَ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ زَيْدٍ الْكَلْبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو حَنِيفَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ دِنَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: شَاهِدُ الزُّورِ لَا تَزُولُ قَدَمَاهُ حَتَّى يَجِبَ لَهُ النَّارُ

“Yalancı şahit, hakkındaki cehennem hükmü kesinleşinceye kadar yerinden ayrılamayacaktır”⁸⁴

Ebû Hâzîm'in buradaki senedi, Saymerî'nin naklettiği ile aynıdır; râviler -Ebû Hanîfe ile Muhârib b. Disâr arası hariç- hep cezm sigası kullanmışlardır. Ancak yalancı şahitliğin yaptırımını burada “حتى يجب له النار” şeklinde ifade edilmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin ikinci rivayeti *İbn Ebî Mûsâ* ismiyle meşhur Hanefî fıkıh âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. İsâ'nın (öl. 334/945) biyografisinde, onun rivayetlerine örnekler sadedinde zikredilmiştir:

... عَنْ أَبِي حَازِمٍ وَهُوَ الْقَاضِي عَنْ شُعَيْبِ الصَّرِيفِيِّ عَنْ شُعَيْبِ بْنِ حَرْبٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَرَاتِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ دِنَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: شَاهِدُ الزُّورِ لَا تَزُولُ قَدَمَاهُ حَتَّى يُبَشَّرَ بِالنَّارِ

“Yalan yere şahitlik yapan kişi, cehennemle müjdelenmedikçe yerinden ayrılmayacaktır.”⁸⁵

hadisleri münkerdir” derken, Nesâî “zayıf” olduğunu söyler. Yahyâ b. Maîn ise onun “yalancı” olduğunu söylemiş, kendisine sebetmiştir ve “kanımın helal olduğunu” ifade etmiştir. Süveyd hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Mizân*, 2/248; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/272-275.

⁸³ Saymerî, *Ah̄bâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, 77.

⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/338.

⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/705.

Senedde sadece Ebû Hâzim'in değil hadisi nakleden bütün râvilerin عَنْ sigasını kullandığı dikkat çekmektedir. Ayrıca yalancı şahitliğin yaptırımını burada يَبْتَدِرُ بِالنَّارِ lafzıyla ifade edilmiştir.

Senedlerinden anlaşıldığına göre Ebû Hâzim her üç rivayeti de Şuayb b. Eyyûb isimli hocasından nakletmektedir. Buna rağmen rivayet sigalarında ve metnin bazı lafızlarında görülen farklar bir kitaptan yapılan nakilden ziyade mana ile naklin muhtemel olduğu şifahî rivayeti düşündürmektedir.

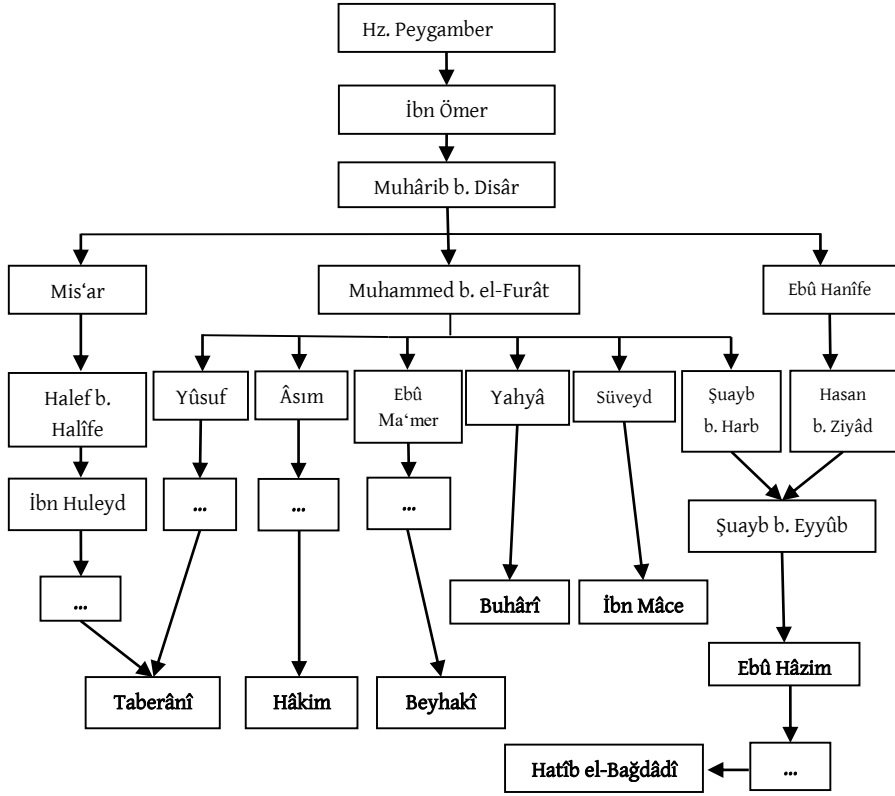
Uzun süre kadılık yapan ve *Edebü'l-kâdî*⁸⁶ ismiyle bir de kitap kaleme alan Ebû Hâzim'in, bu görevi ve fıkıhçı kimliği ile yakından ilgili bu hadis İbn Mâce, Taberânî, Hâkim ve Beyhakî gibi hadisçiler⁸⁷ tarafından da rivayet edilmiştir. Ayrıca Buhârî, Muhammed b. el-Furât'ın biyografisinde, naklettiği hadislerden örnekler bağlamında bu hadise yer verir.⁸⁸ Bütün bu müelliflerin senedleri bir araya toplandığında hadisin şöyle bir rivayet şeması oluşmaktadır:

⁸⁶ Ebû Hâzim'in kaleme aldığı ifade edilen kitaplar hakkında bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 292; Aynî, *Meğâni'l-aşyâr*, 3/190; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 182.

⁸⁷ bk. İbn Mâce, "Ahkâm", 32 (2373); Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, thk. Târik b. İvazullah (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, ts.), 8/191; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek 'ala's-Şahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 4/109; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 10/208.

⁸⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarabat: Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, ts.), 1/208.

Tablo 2: “Yalancı şahitliğin hükmü” Hadisi İsnad Tablosu

Bu tablodan anlaşıldığı kadarıyla hadisin sahâbî ve tâbîî râvileri, rivayetlerinde tek kalmışlardır. Rivayet ancak tâbîî râvi Muhârib b. Disâr’dan sonra öğrencileri Mis’ar, Muhammed b. el-Furât ve Ebû Hanîfe eliyle yayılma imkânı bulmuştur. Bununla birlikte Muhammed b. el-Furât tarîki bizzat bu râvi⁸⁹, Mis’ar tarîki Muhammed

⁸⁹ Muhammed b. el-Furât hadis âlimleri tarafından “münkerü’l-hadîs”, “metrükü’l-hadîs”, “hadis ilminde değeri yoktur”, “yalancı”, “Muhârib b. Disâr’dan mevzu rivayetler nakleler”, “hadisleri ile ihticâc helal değildir” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu râvi hakkında geniş bilgi için bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, 1/208; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/274; Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *el-İlelü’l-mütenâhiye*, thk. Halil el-Meyyis (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1403), 2/762. Muhammed b. el-Furât hakkındaki bu tenkitler sebebiyle olsa gerek Elbânî hadis hakkında “mevzu” notunu düşmüştür. bk. İbn Mâce, “Ahkâm”, 32 (2373).

b. Huleyd,⁹⁰ Ebû Hanîfe tarîki ise Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûû (öl. 204/819)⁹¹ sebebiyle ciddi tenkitlere uğramıştır. Dolayısıyla hadisin üç tarîki de zayıftır.

3.2.4. Korku Namazının Rek'ât Sayısı

Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere ulemadan bazıları Mücâhid'in, İbn Abbâs'tan naklettiği "Allah Teâlâ namazı Peygamberinizin dili üzerinden hadarda dört, seferde iki ve korku durumlarında da bir rek'ât olarak farz kılmıştır." rivayetine istinaden iki rek'âtтан âciz kalınan durumlarda korku namazının tek rek'ât olarak kılınabileceğini ifade etmişlerdir.⁹² Ancak Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik ve İmâm Şafî'ye göre de bu namazın bir rek'ât kılınması mümkün değildir.⁹³ Tahâvî'ye göre de korku namazını düzenleyen Nîsâ 4/102 ayetinin siyak ve sibakından bu namazın iki rek'ât olduğu anlaşılmaktadır. Bu mana, Mücâhid'in yukarıda sözü geçen rivayetine muhaliftir. Kitâb'ın nassıyla çelişen böyle rivayetlerin delil alınması câiz değildir. Kaldı ki korku namazının iki rek'ât kılınacağı konusunda İbn Abbâs'tan nakledilen başka rivayetler de vardır ve bunlar Mücâhid'in naklettiği bu haberle çelişir durumdadır.⁹⁴ Tahâvî bu bağlamda hem İbn Abbâs'tan nakledilen bu bilgilere hem de Zeyd b. Sâbit, Huzeyfe, Câbir b. Abdullah ve Sehl b. Ebû Hasme gibi sahâbîlerin rivayetlerine atıfta bulunur. Tahâvî, işaret ettiği Sehl b. Ebû Hasme rivayetini Ebû Hâzîm'den almıştır. Bu rivayet şu şekildedir:

حَدَّثَنِي أَبُو حَازِمٍ عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو حَفْصٍ الْقَلْبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ صَالِحِ بْنِ حُوَّاتٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ أَبِي حَنْظَلَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى بِأَصْحَابِهِ صَلَاةَ الْخَوْفِ فَذَكَرَ مِثْلَهُ.⁹⁵

⁹⁰ Mis'ar tarikinde yer alan Muhammed b. Huleyd; münekkitlerin "haberlerde değişiklikler yapar (kalb) ve mevkûf haberleri müsned olarak nakleder", "teferrüd ettiği haberler ile ihticâc helal değildir" gibi ifadelerle tenkit edilmiştir. Hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, 2/762.

⁹¹ Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden olan ve İmam Züfer ile Ebû Yûsuf'tan ders alan Hasan b. Ziyâd hakkında Yahyâ b. Maîn "kezzâb" derken Ebû Hâtîm "zaîf" hadistir, güvenilir ve me'mûn değildir" değerlendirmesinde bulunur. Hakkında ayrıca "değeri yok", "habis bir yalanıcıdır", "ondan daha yalancısı görmedim", "hadisi yazılmaz" gibi tenkitler de vardır. Hasan b. Ziyâd hakkında geniş bilgi ve tenkitler için bk. Saymerî, *Ah̄bâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, 35; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-Arabî, 1952), 3/15; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrükûn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406), 1/202; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/275. Hakkındaki tenkitlerin mezhep taassubu ile ilgisi hakkında bk. Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 28-29.

⁹² bk. Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Fethü'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. (Medine: Mektebetü'l-Gurebâ, 1996), 8/394-395.

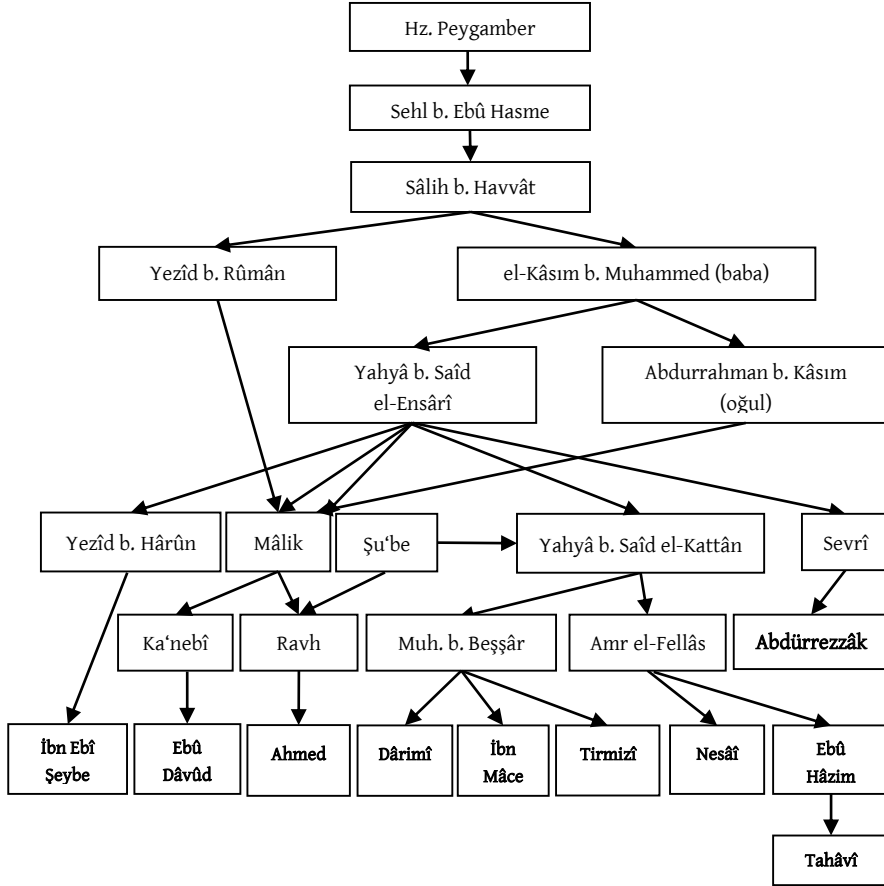
⁹³ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethü'l-bârî*, 8/394-395.

⁹⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, thk. Muhammed Zühri en-Neccâr (Mısır: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 1/309-310.

⁹⁵ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/310.

Bu hadisi Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe, Dârimî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî gibi muhaddisler de kitaplarına almışlardır.⁹⁶ Bu rivayetler bir araya toplandıklarında şöyle bir sened şeması oluşur:

Tablo 3: “Korku namazının kılınma şekli” Hadisi İsnad Tablosu

⁹⁶ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Muşannef*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), 2/509; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/216; Dârimî, “Şalât”, 185; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 282 (1237); Tirmizî, “Şalât”, 398 (565); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “İkâmetü's-Şalât”, 151 (1259); Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1406/1986), “Şalâtül-havf”, 8.

Bu rivayetler içinde mesela Nesâî'nin senedi Ebû Hâzim ile tamamen aynıdır; her ikisinin de hocası meşhur hadisçi ve aynı zamanda çok sayıda hadis kitabı bulunan Ebû Hafs Amr b. Ali el-Fellâs'tır (öl. 249/864). Her ikisi de hadisi Ebû Hafs'tan حَدَّثَ sigasıyla nakletmiştir. Bu durum akla, hadisin kaynağı olarak bu hocanın kitaplarından birini getirebilir. Fakat Nesâî senedinde Yahyâ b. Saîd حَدَّثَنَا sigasını kullanmışken Ebû Hâzim rivayetinde bu kısmın عَنْ ile geçildiği görülür. Bu durum şifâhi nakil kadar bir dikkatsizliğe ve hatta Nesâî'nin hadisçi hassasiyetine de işaret edebilecek durumdadır.

Bu farklılık bir tarafa hadisin sahih olduğu görülmektedir. Nitekim Tirmizî, Hz. Peygamber'in korku namazını kılış şeklini nakleden sahâbî râviler sadedinde, Tahâvî'nin ismini verdiklerine ilaveten Ebû Hureyre, İbn Mes'ûd, Ebû Ayyâş ez-Zerkî ve Ebû Bekre gibi isimlere de işaret eder ve bu hadislerin tamamının sahih olduğunu söyler.⁹⁷ Nitekim Tirmizî, Buhârî'ye "Korku namazından bahseden hadislerin en sahihi hangisidir?" diye sorduğunu, onun da "Tamamı sahihtir ve (delil olarak) kullanılabilir." dediğini nakleder.⁹⁸ Bununla birlikte İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel özellikle, Ebû Hâzim'in de naklettiği Sehl b. Ebû Hasme rivayetini tercih etmişlerdir.⁹⁹

3.2.5. Kûsûf Namazının Kılış Şekli

İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre kûsûf namazı iki rek'ât olarak kılınır. Fakat her rek'âtta uzunca bir sûrenin okunduğu kıyam ve peşinden rûkû yapıldıktan sonra tekrar aynı şekilde kıyam ve rûkû yapılarak birinci rek'ât tamamlanmış olur. İkinci rek'ât da böyle kılınır.¹⁰⁰ Bu namazı dört rek'ât içinde sekiz rûkû, dört rek'ât içinde altı rûkû veya iki rek'ât içinde on rûkû ve dört secde ile kılanlar da vardır. Bazılarına göre ise bu namaz güneş, tutulma durumundan çıkana kadar kılınır.¹⁰¹ Hanefî fakihlere göre ise kûsûf namazı en az iki rek'âttır ve daha önemlisi diğer nafile

⁹⁷ Tirmizî, "Şalât", 398 (564).

⁹⁸ Ebû Tâlib el-Kâdî, *'İlelüt-Tirmizî el-kebir*, thk. Subhî es-Sâmerrâî vd. (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 98.

⁹⁹ Tirmizî, "Şalât", 398 (564).

¹⁰⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1990), 1/280; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah İbn Abdilber en-Nemerî, *el-Kâfi fi fîkhi ehli'l-Medîne*, thk. Muhammed Uhayd (Riyad: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadisyye, 1980), 1/266; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Muğni* (Kahire, 1968), 2/313.

¹⁰¹ Bu görüşler için bk. Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/327-331; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî (Mağrib: Vizâretü Umûmi'l-Evkâf, 1387), 3/306; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/135.

namazlarda olduğu gibi her rek'atta tek rükû ve iki secde yapılır.¹⁰² Tahâvî, Hanefîlerin mezhep görüşü olan “küsûf namazının bilinen diğer namazlar gibi kılınacağına” dair görüşün delili olan rivayetlerden¹⁰³ birini Ebû Hâzîm'den nakletmektedir:

حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ ثنا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ ثنا مُعَاذُ بْنُ هِشَامٍ قَالَ ثنا أَبِي عَنِ قَتَادَةَ عَنْ أَبِي قِلَابَةَ عَنْ قَبِيصَةَ الْبَجَلِيِّ قَالَ: انْكَسَفَتِ الشَّمْسُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَصَلَّى كَمَا تُصَلُّونَ.¹⁰⁴

“Muhammed b. Beşşâr ← Muâz b. Hişâm (oğul) ← Hişâm (baba) ← Katâde ← Ebû Kılâbe ← Kabîsa el-Becelî ← Hz. Peygamber” isimlerinden oluşan senedde Ebû Hâzîm'in hadîsîna şeklindeki cezm sigası dikkat çekmektedir. Zira bu tabir Muhammed b. Beşşâr gibi meşhur bir hadisçinin söz konusu hadisi, içlerinde Ebû Hâzîm'in de bulunduğu bir grup öğrencisine naklettiğine delâlet edebilecek durumdadır.

Bu hadisin senedi bağlamında üzerinde durulması gereken bir başka husus, Katâde'nin (öl. 118/736), Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd el-Cermî'yi (öl. 104/722) işitmemiş olmasıdır ki bu durum hadisin munkatı ve dolayısıyla zayıf sayılmasına sebep olacaktır.¹⁰⁵ Bununla birlikte sened ve metin itibarıyla bu rivayete benzer bazı hadisler çeşitli hadisçiler tarafından da nakledilmiştir. Nitekim İbn Huzeyme'nin, baş tarafı “Ebû Tâhîr ← Ebû Bekir” şeklinde başlayan senedinin geriye kalan kısmı Ebû Hâzîm ile aynıdır. Ancak İbn Huzeyme metni şu şekildedir:¹⁰⁶

إِنَّ الشَّمْسَ انْكَسَفَتْ فَصَلَّى نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَكَعَتَيْنِ حَتَّى انْجَلَتْ ثُمَّ قَالَ: إِنَّ الشَّمْسَ وَالْعَمَرَ لَا يَنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَكِنَّهُمَا خَلْقَانِ مِنْ خَلْقِهِ وَيُحَدِّثُ اللَّهُ فِي خَلْقِهِ مَا شَاءَ ثُمَّ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِذَا تَجَلَّى لِشَيْءٍ مِنْ خَلْقِهِ خَشَعَ لَهُ فَأَيُّهُمَا انْكَسَفَ فَصَلُّوا حَتَّى يَنْجَلِيَ أَوْ يُحَدِّثَ لَهُ اللَّهُ أَمْرًا

Görülebileceği üzere burada Ebû Hâzîm'in metninde yer alan ve Hanefîler açısından özellikle önemli olan “bilinen namazlara benzer namaza” işaret eden bir bilgi yoktur. Nesâî'nin, baş tarafı “Muhammed b. Beşşâr ← Muâz b. Hişâm (oğul) ← Hişâm (baba) ← Katâde” şeklinde olan bir senedle naklettiği metin de, mana ile nakilden kaynaklanan küçük farklar dışında, İbn Huzeyme metniyle hemen hemen aynıdır. Kaldı ki Nesâî senedinde geriye kalan isimler “Hasan ← Nu'mân b. Beşîr ← Hz. Peygamber” şeklindedir¹⁰⁷ yani sahâbî ve tâbiî râvileri farklıdır.

¹⁰² Serahsî, *el-Mebsûr*, 2/135.

¹⁰³ Tahâvî “باب صلاة الكسوف كيف هي؟” başlığı altında mezhebinin hem lehine hem de aleyhine olan rivayetleri nakletmektedir. bk. *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, I, 327-332.

¹⁰⁴ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/331.

¹⁰⁵ Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre Katâde; Ebû Kılâbe'ye ilaveten Şa'bî, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr ve İbrahim en-Nehaî gibi isimleri de işitmemiş olup onlardan naklettiği rivayetler munkatıdır. bk. Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Şifati'ş-şafve*, thk. Mahmûd Fâhûrî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1399/1979), 2/153.

¹⁰⁶ Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbü'rî, *eş-Şaḥîḥ*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2003), 1/685.

¹⁰⁷ Nesâî, “Küsûf”, 16 (3/145).

Bazı hadis kitaplarında, Hanefiler açısından önem taşıyan “bilinen namazlara benzer bir namaz kılın” veya yine bu manaya gelebilecek “kıldığımız en son namaza¹⁰⁸ benzer bir namaz kılın” şeklindeki ifadeye yer veren rivayetler de vardır. Sözelimi yine Nesâî’nin, orta tarafı “Muâz b. Hişâm (oğul) ← Hişâm (baba) ← Katâde ← Ebû Kılâbe” isimlerinden oluşan senedle naklettiği bir rivayet “إِذَا خَسَفَتِ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ فَصَلُّوا” şeklinde dir.¹⁰⁹ Ancak Nesâî bu rivayeti, aynı zamanda Ebû Hâzim’in de hocaları arasında yer alan, Muhammed b. Müsennâ’dan nakletmektedir ve ayrıca hadisin sahâbî râvisi Kabîsa değil Nu’mân b. Beşîr’dir. Nesâî ayrıca son tarafı “Ebû Kılâbe ← Nu’mân b. Beşîr” şeklinde olan bir senedle “أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى حِينَ” “إِن كَسَفَتِ الشَّمْسُ مِثْلَ صَلَاتِنَا يَرْكَعُ وَيَسْجُدُ” hadisini de nakleder.¹¹⁰ Dikkat edilirse burada Hanefî görüşün delili konumundaki “(diğer) namazlarımız gibi” ifadesi yer almaktadır. Ancak hadisin sahâbî râvisi Kabîsa değil Nu’mân’dır.

Sahâbî râvisine *Kabîsa* şeklinde işaret eden, içinde Ebû Hâzim’in senedinde yer alan Ebû Kılâbe’nin de bulunduğu bir senedle nakledilmiş ve en önemlisi Hanefî görüşe delil olabilecek bir rivayetin Taberânî tarafından nakledildiği görülür. Nitekim bu rivayetin sonu “فَصَلُّوا مِثْلَ صَلَاتِنَا...” şeklinde bitmektedir. Ancak burada rivayetin sahâbî râvisi Kabîsa’nın nisbesi *el-Becelî* değil *el-Hilâlî* şeklindedir.¹¹¹ Nesâî’nin “Muhammed b. Müsennâ ← Muâz b. Hişâm (oğul) ← Hişâm (baba) ← Katâde ← Ebû Kılâbe ← Kabîsa el-Hilâlî ← Hz. Peygamber” senediyle naklettiği bir başka hadiste ise yine Hanefîlerin aradığı ayrıntı yer almaz.¹¹²

Bu durumda *el-Becelî* ve *el-Hilâlî* nisbelerinin izafe edildiği sahâbînin aynı kişiler olup olmadığına yoğunlaşmak gerekecektir. Hanefîlere göre bunlar farklı kişilerdir ve naklettikleri “Hz. Peygamber’in güneş tutulması namazı kılmasına” dair ayrı ayrı

¹⁰⁸ “Kıldığımız son namaz” ifadesi, bazıları tarafından güneşin tutulma anı ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre hadiste eğer güneş, doğduktan öğleye kadar geçen süreçte tutulduysa sabah namazı gibi iki rek’ât; öğleden batımına kadar geçen zamanda tutulduysa öğle ve ikinci namazı gibi dört rek’ât; eğer ay akşam ile yatsı arasında tutulursa akşam namazı gibi üç rek’ât; yatsıdan sonra tutulursa yatsı namazı gibi dört rek’ât namaz kılınması tavsiye olunmaktadır. Bazılarına göre ise bu ifade, kûsûf namazının her rek’âtında son kılınan namazın rek’ât sayısı kadar rükû yapılmamasına işaret etmektedir. bk. Ahmed b. Abdurrahman el-Bennâ es-Sâatî, *el-Fethu’r-rabbânî li tertîbi Müsnedi’l-Îmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-Arabî, ts.), 6/194.

¹⁰⁹ Nesâî, “Kûsûf”, 16 (3/145).

¹¹⁰ Nesâî, “Kûsûf”, 16 (3/145).

¹¹¹ Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd (Musul: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1983), 18/374.

¹¹² Nesâî, “Kûsûf”, 16 (3/144-145).

hadislerin ikisi de sahihtir.¹¹³ Fakat pek çok biyografi yazarı el-Becelî ve el-Hilâlî nisbelerinin aynı Kabîsa'ya ait olduğu kanaatindedir.¹¹⁴ Bu vehim senedde ismi geçen Hişâm'a aittir.¹¹⁵ Nitekim Tahâvî de Ebû Hâzim'in yukarıda zikri geçen rivayetinin hemen peşinden “عَنْ أَبِي قَلَابَةَ، عَنْ قَبِيصَةَ الْهَلَلِيِّ، أَوْ عَدْرِو” yani “Ebû Kılâbe, Kabîsa el-Hilâlî'den veya bir başkasından nakletmiştir” diyerek bir hadis daha zikreder. Bu rivayette Hanefî görüşü teyit edecek “فَصَلُّوا كَمَا حَدَّثَ صَلَاةَ صَلَّى تُمُوها مِنَ الْمَكْتُوبَةِ” “(güneşin tutulduğunu gördüğünüzde) kıldığınız son namaza benzer bir namaz kılın” ifadesi yer almaktadır.¹¹⁶ Ancak dikkat edileceği üzere bu rivayette sahâbî râvinin kimliğinden şüphe edilmiştir. Diğer pek çok rivayetten anlaşıldığı kadarıyla bu sahâbî Nu'mân b. Beşîr olmalıdır.¹¹⁷ Dolayısıyla inkîtâ sebebiyle zaten zayıf olan bu rivayetin ayrıca *izdırâb* probleminin de olduğu söylenebilir.¹¹⁸

Meseleye konumuz açısından bakıldığında ise denilebilir ki Ebû Hâzim, Hz. Peygamber'in güneş tutulması esnasında *bilinen* veya *kılınan son namaz* gibi bir namaz kıldığına dair iki hocasından yani hem Muhammed b. Müsennâ'dan hem de Muhammed b. Beşşâr'dan rivayetler almış fakat hadisçiler açısından bile muzdarib olduğu anlaşılan bu rivayetleri, büyük ihtimalle bir dikkatsizlik eseri, birbirine karıştırmıştır. Bu tespit doğru ise Ebû Hâzim'in, sened ve lafız hassasiyeti taşıyan hadisçi metoddan ziyade muhteva ve sonuç odaklı fıkıhçı tarzı ile rivayette bulunduğu söylenebilir.

3.2.6. Üç Boşama Hakkının Aynı Anda Kullanılmasının Hükümü

Üç talâk hakkının bir defada veya aynı temizlik dönemi içinde ayrı ayrı ve toplamda üç defa kullanılması bid'î boşama sayılmakla birlikte sahâbe ve tâbiünun çoğunluğu, Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve son görüşünde Ahmed b. Hanbel'e göre geçerlidir; böyle bir boşama ile bâin (tarafkların yeniden bir araya gelmesini yeni ve mehir tespitini gerektiren bir nikâh akdine bağlayan) talâk meydana gelir.¹¹⁹ Bu

¹¹³ bk. Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Nuhabü'l-efkâr fi tenkîhi mebâni'l-ahbâr fi şerhi Me'âni'l-âşâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Katar: Vizâretü'l-Evkâf, 1429/2008), 3/345-346; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Şahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.), 7/64.

¹¹⁴ Mesela bk. Ebû'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Ebû'l-Kerem İbnü'l-Esr el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/361. Seneddeki bu vehmin Hişâm'a izafesi konusunda ayrıca bk. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Ma'rifetü's-şahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419/1998), 4/2334. Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-İşâbe fi temyizi's-şahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405), 5/312-313.

¹¹⁵ bk. Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-şahâbe*, 4/2334.

¹¹⁶ krş. Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 1/331.

¹¹⁷ Mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/267; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 267 (1193); Nesâî “Küsûf”, 16.

¹¹⁸ Nitekim İbn Abdilber'in tespitleri de bu yöndedir. bk. *et-Temhîd* 3/305.

¹¹⁹ Aynı anda ve bir arada kullanılan üç boşama hakkını “bir boşama” sayanlar, çeşitli kaynakların verdiği bilgiye göre İbrahim en-Nehâî, Tâvûs, Haccâc b. Ertât ve Muhammed b. İshâk gibi isimlerdir. bk. Ebû

konuyu “*نابث الرجل يطلي امرأته ثلاثاً معاً*” (Erkeğin, eşini aynı anda üç kere boşaması) başlığı altında ele alan Tahâvî, başlıktan hemen sonra şöyle bir rivayet nakleder:

حَدَّثَنَا زَوْجُ بُنِّ الْفَرَجِ قَالَ ثنا أحمدُ بنُ صالحٍ قَالَ: ثنا عبدُ الرزَّاقِ قَالَ: ثنا عبدُ الرزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ طَاوُسٍ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ أَبَا الصَّهْبَانِ قَالَ لِابْنِ عَبَّاسٍ: أَتَعْلَمُ أَنَّ الْكَلَاثَ كَانَتْ تُجْعَلُ وَاحِدَةً عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبِي بَكْرٍ وَثَلَاثًا مِنْ إِمَارَةِ عُمَرَ؟ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَعَمْ

Bu rivayette Ebü’s-Sahbâ’, İbn Abbâs’a “(Birlikte kullanılan) üç boşamanın Allah Resûlü ve Hz. Ebû Bekir döneminde bir, Hz. Ömer’in hilâfeti döneminde ise üç kabul edildiğini biliyor musun?” diye sormakta, İbn Abbâs da “evet” cevabını vermektedir. Tahâvî bu rivayetin peşinden hem İbn Ebû İmrân hem de Ebû Hâzım’dan gelen bir başka rivayete daha yer verir:

حَدَّثَنَا بِذَلِكَ ابْنُ أَبِي عِمْرَانَ قَالَ ثنا إسحاقُ بنُ أبي إسرائيلَ قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ (ح) وَحَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ: ثنا أحمدُ بنُ منصورٍ الرماديُّ قَالَ: ثنا عبدُ الرزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ طَاوُسٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ مِثْلَ الْحَدِيثِ الَّذِي ذَكَرْتَاهُ فِي أَوَّلِ هَذَا الْبَابِ، غَيْرَ أَنَّهُمَا لَمْ يَذْكُرَا أَبَا الصَّهْبَانِ وَلَا سُؤَالَ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا، وَإِنَّمَا ذَكَرَا مِثْلَ جَوَابِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا الَّذِي فِي ذَلِكَ الْحَدِيثِ، وَذَكَرَا بَعْدَ ذَلِكَ مِنْ كَلَامِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ

Müellif bu rivayetle alakalı şu açıklamayı yapar: “Bu da birinci rivayet gibidir. Ancak bu ikisi (İbn Ebû İmrân ve Ebû Hâzım senedde) Ebü’s-Sahbâ’yı ve İbn Abbâs’a sorduğu soruyu değil (bu sahâbînin birinci hadiste) verdiği cevabı ve devamında da Hz. Ömer’in sözünü nakletmişlerdir.”¹²⁰

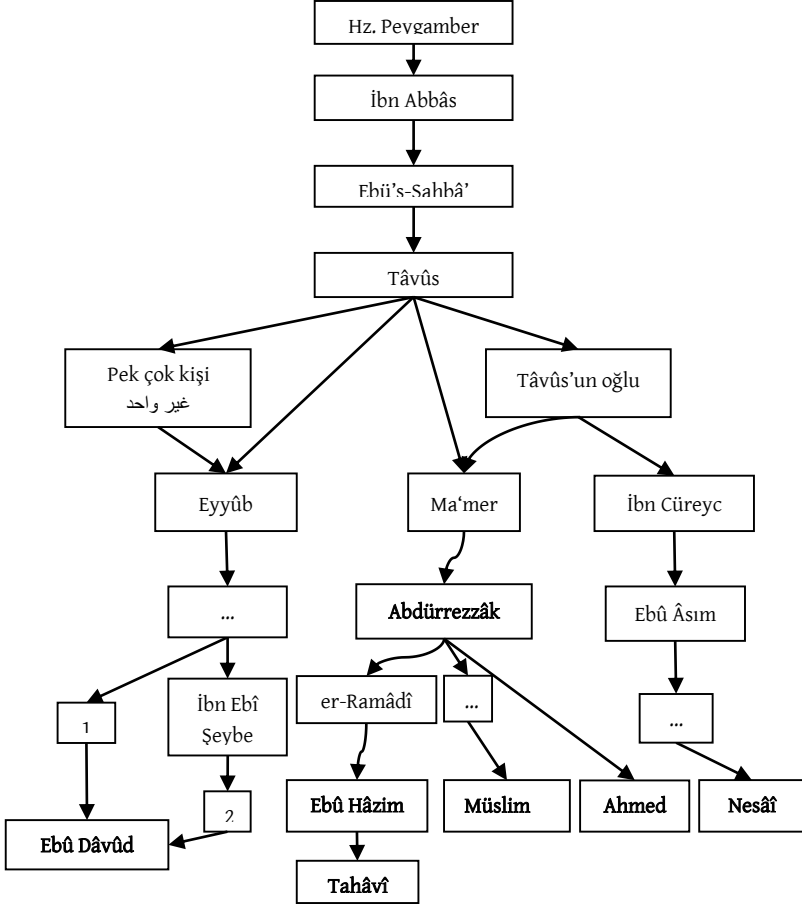
Bu hadis bazı muhaddisler¹²¹ tarafından da nakledilmiştir. Hadise yer veren müelliflerin senedleri bir araya toplandığında, Hz. Peygamber’e nispetle baş tarafı için şöyle bir sened şeması oluşmaktadır:

Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-Arabî, 1392), 10/70; Aynî, *‘Umdetü’l-kârî*, 20/233. Bu konuda geniş bilgi, görüşler, delilleri ve kaynaklar için bk. Halil İbrahim Acar, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 257-266.

¹²⁰ Tahâvî, *Şerhu Me’âni’l-âşâr*, 3/55.

¹²¹ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 6/392; Müslim, “Talâk”, 16; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 10 (2200); Nesâî, “Talâk”, 8 (6/145).

Tablo 4: “Üç boşama hakkını aynı anda kullanmanın hükmü” Hadisi İsnad Tablosu

Ebû Hâzîm'in حَدَّثَنِي şeklinde cezm sigasıyla naklettiği bu hadis, mesela Nesâî rivayetinde Tahâvî'nin birinci rivayetinde olduğu gibi sadece Ebü's-Sahbâ'nın İbn Abbâs'a sorduğu soru ve onun da “evet” cevabı ile bitmektedir.¹²² Fakat mesela Müslim tam olarak Tahâvî'nin tarif ettiği üzere yani soruya yer vermeden doğrudan İbn Abbâs'ın sözüne ve devamında Hz. Ömer'in konuyla ilgili değerlendirmesine işaret edecek şekilde nakletmiştir.¹²³ Müslim bu hadisi İshâk b. İbrahim ve Muhammed b.

¹²² Nesâî, “Tâlâk”, 8 (6/145).

¹²³ Müslim, “Tâlâk”, 16.

Râfi' isimli hocalarından almıştır. Senedin devamı Ebû Hâzim rivayetinde olduğu gibidir. Bu mukayeselerden anlaşıldığına göre rivayetin İbn Cüreyc tariki sadece soru ve cevaptan oluşurken Abdürrezzâk tarikinde buna ilaveten Hz. Ömer'in konuyla alakalı yorumu da yer almaktadır ve anlaşılan Ebû Hâzim bunlardan ikincisini tercih etmiştir. Fakat metin itibariyle Ebû Hâzim'in naklettiğine çok benzeyen Müslim rivayetinde, bize göre hadisçilerle fıkıhçıların hadis rivayet tarzı arasındaki farka işaret eden önemli bir ayrıntı vardır. Nitekim Müslim rivayetin hemen başında şöyle demektedir:

حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ وَمُحَمَّدُ بْنُ زَافِعٍ -وَاللَّفْظُ لِابْنِ زَافِعٍ- قَالَ إِسْحَاقُ "أَخْبَرَنَا" وَقَالَ ابْنُ زَافِعٍ "حَدَّثَنَا"

"Bize hem İshâk b. İbrahim hem de Muhammed b. Râfi' nakletti ki (nakledeceğim metin) İbn Râfi'e aittir, İshâk nakil esnasında *ahberenâ*, İbn Râfi' ise *haddesenâ* sigalarını kullanmışlardır".¹²⁴

Hadisin sened tablosunda dikkat çeken temel husus Ebû Dâvûd'un (1) nolu rivayetinde Eyyûb es-Sahtiyânî'nin, hadisi aldığı râviyi غير واحد yani *pek çok kişi* şeklinde müphem ifade etmesidir. Bu durum hadisin zayıf olmasını gerektirir. Ancak aynı senedle gelen bazı rivayetlerde bu kişinin *İbrahim b. Meysera* şeklinde açıkça zikredilmesinin,¹²⁵ bu ibhâmı ortadan kaldırdığı söylenebilir.

Hadisle ilgili ikinci husus, İbn Abbâs'tan aynı konuda gelen ve bir kısmı burada olduğu gibi Tâvûs (öl. 106/724) kanalıyla nakledilen başka bazı bilgilerle çelişiyor olmasıdır.¹²⁶ Nitekim İbn Abbâs'ın böyle bir boşamayı geçerli bulup üç boşama kabul ettiğine dair rivayetler vardır.¹²⁷ Özetlemek gerekirse Tâvûs'un İbn Abbâs'a izafe ile naklettiği "aynı anda kullanılan üç boşamanın 'bir boşama' sayıldığına" dair rivayet büyük çoğunluk tarafından sahih bulunmamıştır. Zira mütâbii yoktur yani rivayetinde tek kalmıştır. Buna ilaveten muhteva itibariyle yine İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerle çelişmekte ve mana cihetinden bile olsa bir desteği de bulunmamaktadır.¹²⁸

¹²⁴ Müslim, "Talâk", 16.

¹²⁵ Mesela bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/69; Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk el-İsferâyînî, *el-Müstahrec*, thk. Eymen b. Ârif (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1419/1998), 3/152.

¹²⁶ Örneğin Şâfiî muhaddis Nevevî (öl. 676/1277) bunun, "müskil hadislerden addedildiğini" söyler (Nevevî, *el-Minhâc*, 10/70). Beyhakî'ye (öl. 458/1065) göre ise, Müslim'in naklettiği bu hadise Buhârî'nin yer vermemesinin sebebi bu muhalefet olmalıdır (Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*, thk. Abdulmutî Emîn Kalacî [Karaçi: Câmi'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1991], 11/37; a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/551).

¹²⁷ Bu rivayetler için bk. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah İbn Abdilber en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 6/6-7.

¹²⁸ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 6/7-8, 109-110; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 7/370.

Hanefti ulemadan Cessâs'ın (öl. 370/980) verdiği bilgiye göre de İbn Abbâs'tan nakledilen ve “üç boşamanın aynı anda kullanılmasını ‘bir’ sayan” rivayetlerin münker olduğu söylenmiştir.¹²⁹

3.2.7. Kabzedilmemiş Malın Satılmaması

Kabz terimi fıkıh ilminde “hukukî bir işleme konu olan malın hak sahibi tarafından teslim alınması” manasında kullanılır.¹³⁰ Bu konuyu “باب ما نهي عن بيعه حتى يقبض” (Elde Edilmemiş Bir Malın Satışının Yasak Olması) başlığı altında işleyen Tahâvî öncelikle bu hükme delâlet eden merfû hadisler nakleder. Bu hadislerden biri de Ebû Hâzîm'den gelmektedir ve şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَبُو حَازِمٍ عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ: ثنا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ بُنْدَارٍ قَالَ: ثنا حَبَّانُ بْنُ هِلَالٍ عَنْ أَبِي هَانٍ بْنِ يَزِيدَ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ أَنَّ يَحْيَى بْنَ حَكِيمٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ يُونُسَ بْنَ مَاهَلِكٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ عَبْدِ اللَّهِ بْنَ عِصْمَةَ أَخْبَرَهُ أَنَّ حَكِيمَ بْنَ حَزَامٍ أَخْبَرَهُ قَالَ: أَخَذَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدِي فَقَالَ: إِذَا ابْتِغَيْتَ شَيْئًا فَلَا تَبِعْهُ حَتَّى تَقْبِضَهُ

Bu hadise göre Allah Resûlü “bir şeyin, ele geçirilmeden satılmasını istememektedir.”¹³¹ Sahâbî Hakîm b. Hizâm'dan gelen aynı muhtevada bazı rivayetler hadis kitaplarında¹³² da nakledilmiş durumdadır. Bu müelliflerin senedleri şöyle bir tablo oluşturmaktadır:

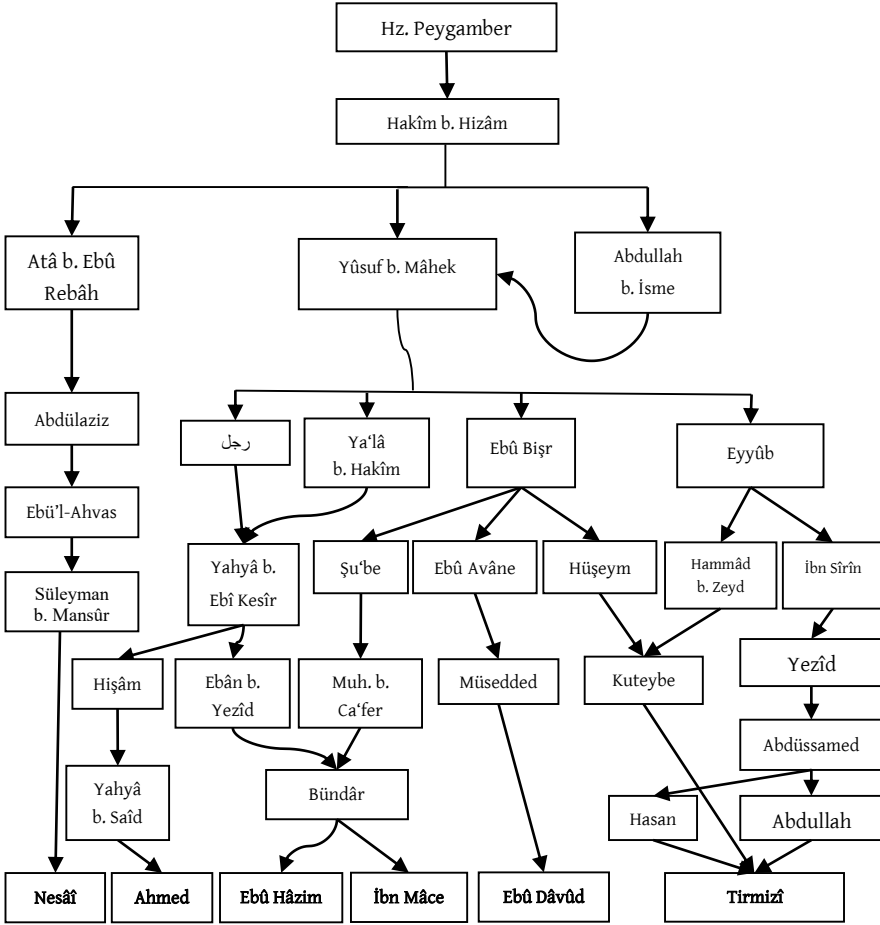
¹²⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/470. Bununla birlikte bir başka Hanefti âlim Aynî'ye göre Hz. Ömer, yukarıda zikrettiğimiz düşüncesini açıklayıp bunu uygulamaya aktarınca sahâbeden hiçbirinin itiraz etmemesi bir “icmâya” delâlet eder. Zira böyle durumlarda neshi gerektirecek bir nassa muttali olmaları ihtimal dâhilindedir. Fakat bu nas, bize ulaşmamış olabilir. Oluşan bu icmâ da, Tâvûs'un İbn Abbâs'tan naklettiği rivayeti nesh etmiştir (Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 20/233).

¹³⁰ Bu terim hakkında geniş bilgi, kaynaklar ve farklı görüşler için bk. Yunus Apaydın, “Kabz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/45-49.

¹³¹ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 4/41.

¹³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/402; Ebû Dâvûd, “Büyû””, 70 (3503); Tirmizî, “Büyû””, 19 (1232, 1233, 1235); Nesâî, “Büyû””, 55 (7/286); İbn Mâce, “Ticârât””, 20 (2187).

Tablo 5: “Kabzedilmemiş malın satılmaması” Hadisi İsnad Tablosu

Hatta İbn Mâce bu hadisi, aynı zamanda Ebû Hâzim'in de hocası olan Muhammed b. Beşşâr'dan ve yine onun gibi *حَدَّثَنَا* sigasıyla nakletmektedir. Ancak ne İbn Mâce'nin ne de diğer hadisçilerin rivayetinde Ebû Hâzim hadisinde özellikle dikkat çeken “elimden tuttu” ifadesi gibi bir ayrıntı yer alır. Diğer taraftan yine İbn Mâce ve diğer bazı hadisçilerin rivayetinde asıl hüküm kısmı olan “فَلَا تَبِعُهُ حَتَّى تَقْبِضَهُ” ibaresi “لَا تَبِعْ مَا لَيْسَ” şeklinde ifade edilmiştir. Sahâbî ve sonra gelen bazı râvileriyle muhtevası benzerliğine bakılarak bütün bunların aynı hadis olduğu düşünülebilir.

Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce rivayetlerinde Yûsuf b. Mâhek, hadisi doğrudan Hakîm b. Hizâm'dan nakletmektedir. Hâlbuki arada Abdullah b. İsmâ ilmalıdır. Ahmed b. Hanbel rivayetinde ise Yahyâ b. Ebî Kesîr'in, hadisi "bir adamdan" aldığı ifade edilir. Diğer senedlerden anlaşıldığı kadarıyla burada da Ya'lâ b. Hakîm bulunmalıdır. Bu bilgilere dayanarak Ebû Hâzim'in senedinin, inktâ bulunmaması açısından, hadisçilere nazaran daha sağlam olduğu söylenebilir. Fakat Ebû Hâzim'in senedini mutasıl hale getiren Abdullah b. İsmâ, zayıf bir râvidir.¹³³ Ancak zaafının daha ziyade "zabt" ile ilgili olmasına bakılarak hadisin "hasen" ve hatta muhtevasının başka râviler tarafından desteklenmesi¹³⁴ dikkate alınarak "sahîh li gayrihi" olduğu söylenebilir.

Çeşitli kaynakların taranması sonucunda işaretle bulunduğu veya bizzat naklettiği bilgisine ulaştığımız bu hadisler, sayı itibarıyla gerçekten az olmakla birlikte, Ebû Hâzim'in hadise bakışı ve özellikle hadisçiliği hakkında bazı değerlendirmelere de imkân verecek durumdadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Hanefti silsile içinde haklarında en az çalışma yapılanlar ve dolayısıyla en az tanınanlar üçüncü tabaka ulemasıdır. Bu isimlerin hem mezhep hem de genel manada fıkıh adına ortaya koydukları büyük gayretler, ancak o dönemi ve insanını anlatan tarih ve biyografi kitaplarının satır aralarından ve dikkatli bir tarama sonucunda çıkartılabilmektedir. Fakat bu tarz araştırmalar, hem teker teker bu isimlerin hem de söz konusu tabakanın Haneftiye içindeki saygın ve önemli yerini ortaya koymaktan başka mezhebin kendi iç sistematığının ve diğer mezheplerle ilişkilerinin öğrenilmesi açısından da oldukça değerli olacaktır.

Hakkında az bilgi bulunabilen bu isimlerden biri de Ebû Hâzim el-Kâdî'dir (197-292/812-905). Yaşadığı dönemde Irak Haneftiliği imamet ve riyâsetini başarıyla temsil eden Ebû Hâzim 3./9. asırda Bağdat'ta yaşamıştır. Hem dönem hem de coğrafya itibarıyla burası, bütün bir İslâm tarihi içinde en zor ve karışık sahnelerden birini oluşturur. Zira bu, ilmî ve siyasî bakış açılarının birbirini etkilediği ve bu sebepten birlikte anıldığı bir ortamdır. Yine de Ebû Hâzim, kabiliyet ve çabasını birleştirmesi sayesinde çabucak ilerlediği fıkıh alanında Hanefti görüşü başarıyla temsil etmiştir. Hanefti fıkıh kitaplarında gerek mezhep içi gerekse mezhepler arası tartışmalar bağla-

¹³³ Abdullah b. İsmâ, İbn Hibbân tarafından "sika" addedilmiş (bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât* [Haydarabat: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973], 5/27) ve Zehebî tarafından "Pek çok kişinin nakilde bulunduğu bir râvidir. Kendisini eleştiren bir cerh ve tadil imamı da bilmiyorum." şeklinde tanıtılmış olmasına rağmen çeşitli münekkitler tarafından "metrûk", "zaîf cidden", "mechûl" gibi terimlerle cerh edilmiştir. Mesela bk. Zehebî, *Mizân*, 8/136; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/322.

¹³⁴ Bu rivayetler için mesela bk. Ebû Dâvûd, "Büyü", 70 (3504); Tirmizî, "Büyü", 19 (1234); İbn Mâce, "Ticârât", 20 (2188, 2189); Nesâî, "Büyü", 55 (7/285-286).

mında ona yapılan çok sayıda atıf ayrıca kendi ekolünün ilk ve kurucu isimlerine yönelttiği itirazlar,¹³⁵ onun hem Hanefiyye içindeki konumunu hem de bunu temsilinin boyutlarını ispatlayan delillerdir. Kaldı ki Ebû Hâzim Hanefî görüşü temsille yetinmemiş, yeri geldiğinde ve özellikle kadılık görevi esnasında savunmak durumunda da kalmıştır. *Savunmuştur* çünkü o dönemin hadis/rivayet eksensiz ilmî bakış açısı, büyük oranda siyasî güce istinat etmekte ve Hanefiyye'nin temsil ettiği re'y/akıl merkezli fıkıh görüşünü baskı altına almaya çalışmaktadır.

Bu son tespit gösteriyor ki mezhep merkezli şahıs araştırmalarında işaret edilmesi beklenen en önemli husus, muhtemelen, söz konusu şahsın hadise bakışı ve fikhî düşüncesinde ona verdiği yer olacaktır. Zira mezhepler ve özellikle de ehl-i re'yi temsil eden Hanefiyye ile ehl-i hadisi oluşturan diğerleri arasındaki farkı ortaya koyan temel konu budur.

Ebû Hâzim'in hadis ilmiyle ve dolayısıyla hadisçiliğiyle bağlantısını doğru şekilde değerlendirmeye vesile olacak malzeme oldukça sınırlıdır. Zira biyografi yazarlarının özellikle dikkat çektiği üzere o oldukça az sayıda hadis nakletmiştir. Bizim taramalarımız da aynı neticeye işaret etmektedir. Fakat onun hadis bilgisini tespit için bu sınırlı malzemeye başvurmadan ve bunlardan hareketle bir neticeye ulaşmaktan başka çere de yoktur. Ancak bu durum onun, fikhî meselelerde hadise başvurmadığı anlamına kesinlikle gelmeyecek aksine meslekten kaynaklanan bir farka işaret edecektir. Buna göre meslek itibarıyla Ebû Hâzim hakkında yapılacak ilk tespit onun bir *hadisçi* değil *fikhî* olduğudur. Bu neticeye farklı bir takım ipuçlarından ulaşabilmek mümkündür.

Öncelikle ifade etmek gerekirse biyografisinde verilen bilgilerde ders aldığı hocalar bağlamında zikredilen "hadisçi" âlim sayısı oldukça azdır. Senedli olarak naklettiği bilgisine ulaştığımız hadisler de aynı sonuca işaret etmektedir. Aynı veriler ondan hadis nakleden öğrenci sayısının da oldukça az olduğunu göstermektedir. Kaldı ki bu az sayıdaki öğrencileri de *kadı* vasfıyla anılmakta olup bir-ikisi dışında hadis talebiyle meşhur isimler de degillerdir. Bu durum öğrencilerinin Ebû Hâzim'den, fıkıh dersleri çerçevesinde öğrendikleri hadislere delâlet edebilir.

Ebû Hâzim'in meslek itibarıyla hadisçi olmadığını gösteren bir başka işaret de ilmî mesaisinin hemen tamamını Bağdat'ta geçirmiş olmasıdır. Bu durum, onun yaşadığı dönemde revaçta olan *hadis yolculuklarına* çıkmadığını gösterir. Hâlbuki Ebû Hâzim'in yaşı ve vefat tarihi, başta Buhârî olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan eserlerin müelliflerinden hadis dinlemeye imkân verecek durumdadır. Buna rağmen Ebû Hâzim'in az sayıdaki rivayetinin hemen tamamı Irak bölgesi ile ilişkilendirilebilecek

¹³⁵ Sözelimi bazı Hanefî ulemanın Ebû Hanîfe'den naklettikleri "mâ-i müsta'mel necistir" görüşü hakkında "Bu rivayetin sabit olmamasını umuyoruz." demiştir (Alâüddîn Ebû Bekir b Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1982), 1/67). Yine kadının bir ay içinde temiz olduğu günlerin sayısını on beş olarak tespit eden mezhebine karşılık Ebû Hâzim bu süreyi on dokuz gün kabul etmektedir (Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, 1/40).

hocalardan gelmektedir. Bu durum büyük ihtimalle Ebû Hâzim'in kadılık görevi gereği uzun süreler belli bir şehirde bulunması ve yine aynı gerekçeden dolayı hadis elde etme yolculuklarına imkân bulamaması ile ilgilidir. Bu görevi icra ettiği şehirlerin söz konusu müellifler tarafından ziyaret edilmesi şüphesiz bir ihtimaldir. Fakat bu hadisçilerin o devirlerde, daha sonra kazanacakları şöhrete ulaşip ulaşamadıkları ayrıca tahlile değer bir durumdur.

Kitapları arasında doğrudan hadise yönelik bir çalışmanın bulunmaması ve ayrıca naklettiği bilgisine ulaştığımız hadislerin tamamının fikhî meselelere yönelik oluşu da onun meslek itibarıyla hadise değil fıkha yöneldiğini göstermektedir.

Ebû Hâzim'in bazı rivayetlerinde, aynı hocadan nakilde bulunmalarına rağmen hadisçilerin naklettiklerine göre farklar bulunması yani hadisçilerin sened ve metnin bazı hususiyetlerine yaptıkları vurguların onda görülmemesi, bir hadisi *rivayet etmek* için değil fikhî bir meseleyi çözüme kavuşturma bağlamında zikreden yani muhteva ve sonuç odaklı fikhî tarzına işaret eden bir başka husustur. Bu bağlamda fikhîçilerin bir meseleye fetva ararken genelde tek bir veri ile yetinmedikleri, bazı delillerden elde ettikleri sonucu teyiden konu bütünlüğü içinde başka delillere de işarette buldukları hususu da zihinden uzak tutulmamalıdır.

Bütün bunlara rağmen, az sayıda olsa bile naklettiği hadisler ve tenkide imkân vermesi açısından özellikle senedli olanlar üzerinde yaptığımız araştırmalar Ebû Hâzim'in ciddi bir hadis formasyonu aldığını da göstermektedir. Nitekim uzun süre kadılık yapmış ve hep fikhî eserler kaleme almış bir ilim adamı olmasına rağmen naklettiği hadislerin genelde senedli oluşu ve bu hadislerin nakli esnasında, hoca ile yüz yüze geldiğine işaret eden حَدَّث gibi sigalar kullanması, onun hadis bilgisi hususunda dikkate alınması gereken ayrıntılardır.

Esasen hem mesleği hem de görevi itibarıyla kendisinden pek beklenmeyeceği düşünüldüğünde bu son veri, ayrıca tahlile değer görünmektedir. Gerçi Ebû Hâzim, hadis ilmi açısından bakıldığında, sadece hadislerin değil hemen tüm bilgilerin senedle nakledildiği bir dönemde yaşamıştır.¹³⁶ Bununla birlikte Ebû Hâzim ile yaklaşık

¹³⁶ Nitekim hadis rivayetinde isnad tatbikini terk ettiği söylenen en eski isim İbnü's-Sekân 353/964 yılında vefat etmiştir. Onun *es-Sahîhu'l-müntekâ* isimli eserinde, hadislerin isnadlarını hazfettiği ifade edilmiştir. bk. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-muşannefe* (Beirut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986), 21. Yine Beyhakî'nin beyanına göre Hüseyin b. Hasan el-Huleymî (öl. 403/1012), imanın şubeleri ile ilgili olarak kaleme aldığı *Kitâbü'l-Minhâc* isimli eserinde ihtisar amacıyla senedleri hazfetmiştir. *Şu'abü'l-îmân* isimli eserini yazarken bu kitaptan faydalandığını söyleyen Beyhakî, "Ben ise, ehl-i hadisin metodu olduğu üzere, senedleri zikretmeyi uygun buluyorum." diyerek dönemin "meslekî" alışkanlığına dikkat çeker. bk. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), 1410, 1, 28.

aynı dönemi idrak eden ama hadisçi olmayan ilim adamlarının genelde senedle uğraşmadıkları veya en azından muhaddis hassasiyeti göstermedikleri dikkat çeker.¹³⁷ Dolayısıyla sened konusundaki yaklaşımın, coğrafi veya mezhebî bir gelenekten ziyâde *meslek* yani hadisçi olup olmamak ile ilgili olduğu söylenebilir.

Bu durumda eğer Ebû Hâzîm'in belirleyici kimliği fıkıhçılık ise onun, hadisleri senedleriyle nakletmesine bir izah getirmek gerekecektir. Bize göre bu durumu 3./9. asır Irak bölgesinde, Hanefî/Mutezilî geleneğe gösterilen tepki ile ilişkilendirmek mümkündür. Zira Ebû Hâzîm'in bazı hocalarıyla öğrencilerinin fıkhîta ehl-i re'y, itikatta ise Mutezilî görüşü benimsemiş olduklarına özellikle dikkat çekilir. Fakat Ebû Hâzîm'in hem ilmî hem de -kadılık vesilesiyle- siyasî alandaki rakipleri ehl-i hadise mensuptur. O dönemde Bağdat kadılığını ve hatta kâdî'l-kudatlık görevini Mâlikî ilim adamı İsmâil b. İshâk'ın yürütüyor olması bu açıdan oldukça önemlidir. Zira Ebû Hâzîm'in onlara bizzat kendilerinin usulü ile cevap vermeye çalışmış olması gayet makul görünmektedir. Nitekim Ebû Hâzîm merfû hadislere ilaveten mevkûf rivayetleri¹³⁸ ve hatta Ebû Hanîfe, İmâm Muhammed, Ebû Yûsuf ve İmâm Züfer gibi mezhebin ilk isimlerine dair bilgi ve uygulamaları yine senedle aktarır¹³⁹ ki bu, tam olarak bir ehl-i hadis tatbikatıdır.

¹³⁷ Mesela İmâm Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlât* gibi günümüze ulaşan eserleri ile yaklaşık aynı dönemde ve aynı coğrafyada yaşamış hadisçilerin eserlerinin kıyaslanması bu farkı daha iyi gösterir. İmâm Mâtürîdî döneminde ve en geniş çerçevesiyle Horasan-Mâverâünnehir bölgesinde yaşamış olan Dârimî (öl. 255/869), Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875), Tirmizî (öl. 279/892) vb. müelliflerin eserlerinde, isnadın titizlikle uygulandığı görülür. Hakîm es-Semerkandî'nin (öl. 342/953) *es-Sevâdü'l-a'zam* ve Ebû Seleme es-Semerkandî'nin (4./10. asrın ikinci yarısı) *Cümelü usûli'd-dîn* isimli eserlerinde, hadislerin çok büyük oranda senedsiz nakledildiği görülür.

¹³⁸ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr*, 4/250.

¹³⁹ Bu konuda bazı örnekler için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Sadettin Önal (İstanbul: Merkezü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1416/1995), 1/343; Saymerî, *Ahûbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, 37, 99, 104, 110, 112, 130, 133.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Muşannef*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 11 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Acar, Halil İbrahim. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Aktan, Hamza. "Zevi'l-Erhâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/307-308. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Alâî, Halil b. Keykeldî. *İcmâlü'l-işâbe fi aqvâli's-şahâbe*. thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar. Kuveyt: Cemiyetü İhyâ'it-Türâsi'l-İslâmî, 1407.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Me'âni'l-âşâr*. thk. Muhammed Fâris. 6 cilt. Mısır, yy., ts.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Nuhabü'l-efkâr fi tenkihi mebâni'l-ahbâr fi şerhi Me'âni'l-âşâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 19 cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf, 1429/2008.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kubrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*. thk. Abdülmutfî Emîn Kal'acî. 15 cilt. Karaçi: Câmî'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1991.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abü'l-îmân*. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhü'l-kebîr*. 8 cilt. Haydarabat: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. 4 cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Çur'an*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2004.

- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaffak b. Abdullah. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâm, ts.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâyînî. *el-Müstahrec*. thk. Eymen b. Ârif. 5 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1419/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî. *Ma'rifetü's-şahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. 7 cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1419/1998.
- Ebû Tâlib el-Kâdî. *İlelü't-Tirmizî el-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmerrâî vd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskiöğlü. İstanbul: Can Kitapevi, 1981.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Güşen, Seyit Ali. *Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-i Râşidîn'in Sünnetine Sarılmayı Emreden Hadisin Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek 'ala's-Şahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Hukuk Etüdleri*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-Kâfi fî fîkhi ehli'l-Medîne*. thk. Muhammed Muhammed Uhayd. 2 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîsiyye, 1400/1980.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta'i mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, 24 cilt. Mağrib: Vizâreti Umûmî'l-Evkâf, 1387.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Atâ. 9 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amrevî. 80 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.

- İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali b. Halef. *Şerhu Saḥîhi'l-Buḥârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir, 10 cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim. *el-Muşannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrahim b. Ali el-Ceyyânî. *ed-Dîbâcü'l-müzeheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî. 2 cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1972.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizân*. 7 cilt. Beyrut: 1406/1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İşâbe fi temyîzi's-şahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 cilt. Hindistan: Matba'atü Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-İḥkâm*. 8 cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1404.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü's-Şikâṭ*. 9 cilt. Haydarabat: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbü'rî. *eş-Şaḥîḥ*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî el-Hanbelî. *el-Muḡnî*. 10 cilt. Kahire, 1388/1968.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü muḥtelifi'l-ḥadîs*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1419/1999.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğa. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût. 2 cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ebû Nasr. *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muḥtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.

- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî. *Fethü'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buĥârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. 9 cilt. Medine: Mektebetü'l-Gurebâ, 1996.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. 4 cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1425/2004.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah. *Ârizatü'l-aĥvezî*. Beyrut: 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali el-Cevzî. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 19 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-İlelü'l-mütenâhiye*. thk. Halil el-Meyyis. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *ed-Đu'afâ' ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kadî. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Şifâtü's-şafve*, thk. Mahmûd Fâhûrî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1399/1979.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü'l-Kerem el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kerem el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife. 1389/1978.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve taĥrîbü'l-mesâlik*. thk. Abdülkadir es-Sahravî. 8 cilt. Maġrib: Matba'atü Fedâle, 1970.
- Kahraman, Hüseyin - Başaran, Serkan. "Râşid Halifelerin Sünneti Kavramı ve Nebevî Sünnet İle İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2017, 26/2 (2017),19-49. 19-49.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b Mes'ûd. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1982.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 13 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müsteṭrafe li beyâni meşĥûri kütübi's-sünneti'l-muşannefe*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986.

- Kırbıyık, Kasım. “Ebû Hâzîm el-Kâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/158. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-muğıyye fî şabakâti'l-Haneîyye*. 2 cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Haneîyye*. thk. Muhammed Bedrüddîn Ebû Firâs. Mısır: Dârü's-Sa'âde, 1324.
- Melchert, Christopher. “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü”, çev. Nâil Okuyucu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 223-226.
- Melchert, Christopher. *The Formation of the Sunni Schools of Law: Ninth-tenth Centuries C.E.* Leiden: E. J. Brill, 1997.
- Melchert, Christopher. *The Formation of Islamic Law*. ed. Wael Hallaq. Aldershot: Ashgate Publishing, 2004. 351-366.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*. der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 8 cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 cilt. Beyrut: Dârü İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Özel, Ahmet. *Haneîî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özen, Şükrü. *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 2001.
- Sâatî, Ahmed b. Abdurrahman el-Bennâ. *el-Fetħu'r-rabbânî li tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. 24 cilt. Beyrut: Dârü İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Aħbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Serahsî, Ebû Bekir Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Sehl. *el-Mebsûť*. thk. Halil Muhyiddîn el-Meyyis. 31 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1421/2000.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Sehl. *el-Uşûl*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1993.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410/1990.

- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsaf*. thk. Târik b. İvazullah. 10 cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdül-mecîd. 20 cilt. Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Beyrut, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Me'âni'l-âşâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. 5 cilt. Mısır: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Ahkkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Sadettin Önal. 2 cilt. İstanbul: Merkezü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbî. *Ahbbârü'l-kuğât*. thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâğî. 3 cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1366/1947.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ahmed b. Tolun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/141-143. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *el-İber fi haberî men jāber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sadîdî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *el-Muktenâ fi serdi'l-künâ*. thk. Muhammed Sâlih Abdülazîz. 2 cilt. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1408.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Behdâr b. Abdullah. *el-Bahrü'l-muhîţ fi uşûli'l-fikh*. thk. Muhammed Tâmir. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Zeylaî, Fahrüddîn Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 6 cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1313.